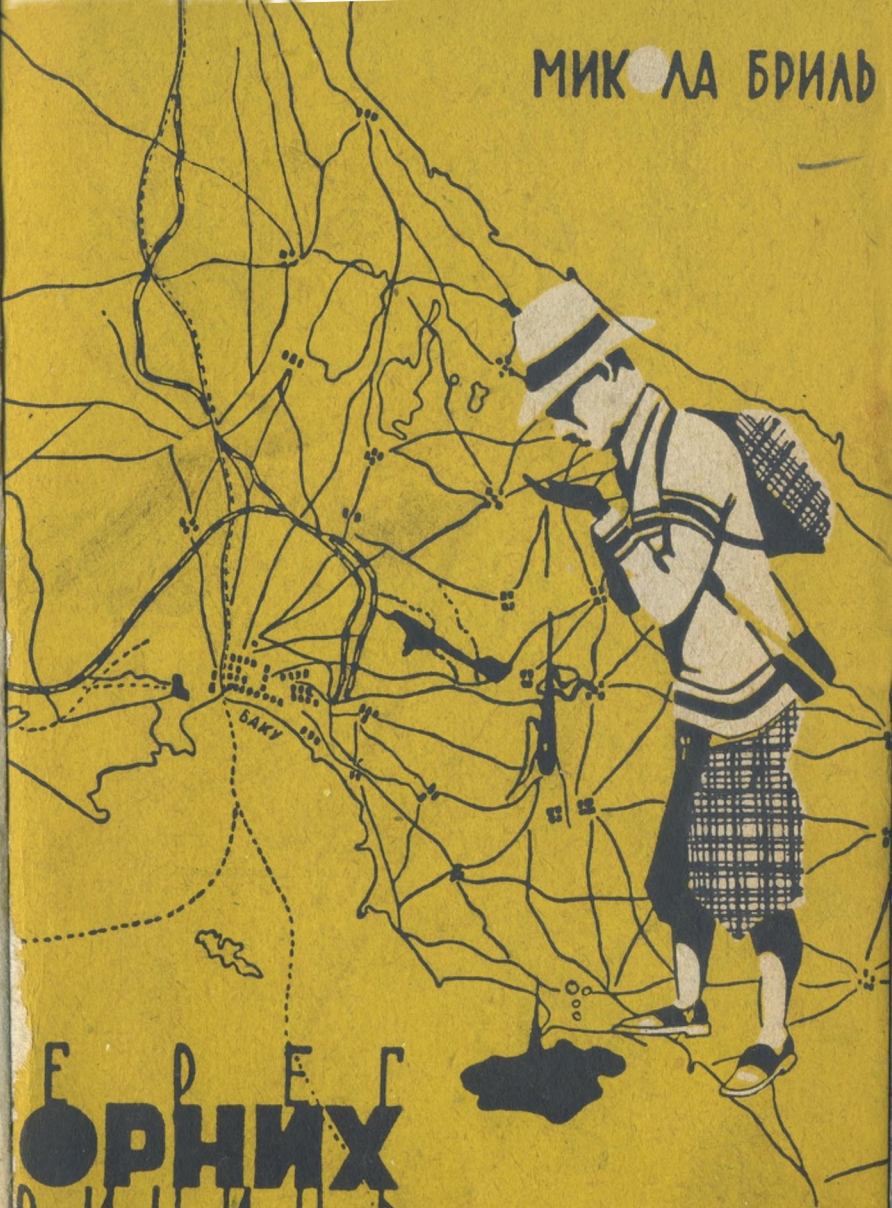

МИКЛА БРИЛЬ

Е Р Е Г
ОРНИХ
Р И И Ц Д

ДУХ

МИКОЛА БРИЛЬ

БЕРЕГ ЧОРНИХ КРИНИЦЬ

РУХ — 1932

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі українського друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української книжкової палати.

Редактор А. Березинський
Техредактор П. Плюндрас
Обкладинка та малюнки
В. Брискіна

ВОНИ НЕ СМІЯЛИСЯ ПЕРШОГО КВІТНЯ...

Замість передмови

В цей день, день першого квітня 1931 року, каварні Парижу, Берліну, Нью-Йорку, Лондону, найулюбленіші каварні біржових маклерів і середньої руки комерсантів були переповнені. В руках усіх шурхотіли свіжі ранішні газети. В газетах була коротка й несподівана новина. Газети сповіщали про надзвичайну річ — більшовики виконали свій, тисячі разів осміяний за фантастичність, п'ятирічний плян нафтовидобутку за 2 $\frac{1}{2}$ роки. За 2 $\frac{1}{2}$ роки вони підійшли до максимальнішого з максимальних своїх варіантів на останній рік п'ятирічного пляну — до 21. 700.000 тонн нафти. Десятки тисяч людей у піджаках і смокінгах, у циліндрах і котелках, тисячі біржовиків, що вже нагрілися на падінні акцій англоперських і Стандарт - Ойл, Роял - Детч - Шелл і Техас-Ойл, венецельських, мекіканських, румунських, тринідадських, і ще багатьох інших, читали дивну телеграму з Москви й намагалися розтлумачити незрозуміле протиріччя. Справді: Детердінг ще тільки вчора радив румунських міністрів скорочувати нафтовидобуток, у Техасі й Оклахомі губернатори оточують військовою силою нафтопромисли, а в той же час у Баку і Грозному...

Біржовики витирали спітнілі від напружених думок чола, забували про застиглу каву й ще раз вдивлялися в чорнокорпусні рядки телеграмі.

І раптом в каварнях вибухли надзвичайні веселощі. Буфетники й метрдотелі потім оповідали, що з жаклимих осінніх днів 1929 року, з днів, коли в безодню банкрутств полетіли найміцніші, найфундаментальніші

світові цінності, вони не спостерігали такого загального нападу веселощів.

Реготали сиві, солідно-животаті власники міняльних контор, бризкали слиною підсліпуваті біржові нотарі, витирали сльози сміху сухоребрі клерки й знемагали в реготі маклери з розкуйовдженим волоссям і скрученими набік краватками.

Серед загального реготу можна було почути окремі перескльиві вигуки:

— Ну й здорово!

— От вигадали, каналії, так вигадали!

— Чорти, а не газетники!

— Клянуся святим Патриком, за таку вигадку не гріх дати 10.000 долярів і поцілунок Мері Пікфорд!

— Геніяльно!

І всі знову вдивлялися в газетну сенсацію її особливо в дату газети — 1 квітня.

Перше квітня, традиційний день загального обдурювання, не можна було відзначити краще, ніж це зробили вигадливі газети, вмістивши телеграми про здійснення гарячково-божевільних більшовицьких плянів.

— Ох-хо-хо! — не могли спинити сміху десятки маклерів.

— Ви тільки подумайте, як реготатимуть Рокфеллер і Детердінг! Це ж світовий рекорд першоквітневої сенсації!

Біржові маклери прикро помилялися. Рокфеллер, і Детердінг, і Нобель, і Ліанозов, і кілька сот наймогутніших із нафтової аристократії не виявляли найменшої охоти сміятися з газетного повідомлення. Ще більше: воно ніяк не було для них новиною. Бо краще за всяку контррозвідку вони були поінформовані про те, що робилося всі ці два з половиною роки на Апшеронському півострові, на берегах Тереку в Грозному, на Ембі, на річці Білій біля Майкопу, на Сахаліні і десь аж під Чусовськими Городками на Уралі.

Вони знали, Детердінги й Нобелі, що на кожному перехресті світових нафтових ринків висять вивіски

РОП'у—закордонних представництв радянського Нафто-синдикату, що нафтові потоки із СРСР стають щодалі бурхливіші, що ні антидемпінгова агітація, ані шалений вереск добре оплачених газетних хвойд про більшовицьку примусову працю, що все це не зменшило температури гарячої праці коло радянських нафтових вишок. Вони знали, нафтові директори і власники найбільших пакетів акцій, що саме в боротьбі за нафту більшовики вперше і в найбільших розмірах здійснили технічну революцію, що й сліду вже нема від конкурентного „підсмоктування“ нафти з чужої дільниці, від хижацького варварського тартання, що музейними одиницями лишилися в Баку й Грозному вишки з ударним, а не обертовим способом свердління, що сама швидкість того свердління виросла більше, ніж утрое, що замість 200 нафтових хазяїв в самому тільки Бакинському районі, хазяїв, ладних один одному руки, ноги переламати, є один стотисячоокий, дбайливий господар.

Настільки дбайливий, що навіть газові випари з видобутої нафти, випари, які за Нобелів і Манташевих тільки запаскуджувал иновітря, тепер схоплені в труби й резервуари, цистерни й газосховища, і що за самий лише 1931 рік цих випарів зібрано п'ятсот тисяч тонн.

І ще знали Рокфеллери й Детердінги, що так енергійно з їхнього наказу паплюжена „рабська праця“ породила дивні почуття в десятках тисяч тюрків, росіян персів, вірменів, українців, грузинів, аварців, лаків, даганців і ще кількох десятків начебто півдикунських племен. Що ці почуття не зареєстровані ще в жодному капіталістичному підприємстві і навіть скрупульозні обрахунки промислових втрат, обрахунки якнайретельніше зроблені в Америці ще з часів Рузвелта і аж до звіту комісії Гувера включно, не могли передбачити у своїх висновках появу такої несподіванки. Такої нечуваної речі, як змагання окремих робітників, а тим паче груп робітників, за якусь соціалістичну честь бути кращими в ударництві. Такого небувалою чинника, що, як могу-

тній каталізатор в хемічному процесі, бурхливо прискорює й збільшує ефект реакції.

І нарешті, знали вони, насуплені сьогодні Нобелі й Рокфеллери, що ці „примусові“ робітники переважними вже тисячами переселилися з колишніх халуп у прекрасні з усіма вигодами селища, що працюють вони тільки 7 годин, а після праці ходять в палаци культури, такі розкішні, що про них німецька делегація, знизуючи плечима, записала:

„Навіть для себе буржуазія Німеччини та й інших капіталістичних країн не годна вже збудувати такі величезні палаци“.

А найголовніше, що знали й передчували Детердінги й Ліанозови, це те, що сьогоднішня сенсація є тільки початок цілої серії нових, нечуваних ще досягнень.

І коли в маклерських каварнях ще досміювали рідкий свій нервовий сміх залякані подіями третьорозрядні біржовики, в руках Детердінгів погасали понівечені сигари, в пальцях шурхотіли зімняті газети, на столах білим заплутаним серпентином лежали стрічки останніх телеграфних повідомлень про чергові банкрутства, а порожні погляди вдивлялися, як прикуті, в блискучі лелітки на коштовній бронзії писемних приладь.

Вони не сміялися, вони не могли сміятися, Детердінги й Рокфеллери, цим веселим ранком веселого дня першого квітня 1931 року.

БЕРЕГ ЧОРНИХ КРИНИЦЬ

Я сиджу в маленькому, кволому, запорошеному бакинському скверіку. Безперервною лавою йдуть повз мене вечірні натовпи, сотні й тисячі електричних вогнів освітлюють вулиці, блищать із вікон і вітрин, із кіосків і каварень, тмяно відбиваються на асфальті бруку і тротуа-

рів, а синьозелені трамвайні блискавки хльостко підстобують гуркітливу метушню вагончиків. Я бачу сотні жовтих світляків — сірникові відблиски виникають он там у темній алеї, освітлюючи засоромлене дівоче обличчя, тут поруч мене над циферблатом годинника, там насупроти, запалюючи цигарку. Спостерігаю чоловіків, жінок, хлопців, дівчат, тюрків, вірменів, персіян, грузинів, росіян, татарів, українців, талишів, лезгінів, що прийшли сюди відпочити після африканської спеки нафтопромислів. Крізь тонку міську куряву, що стоятиме в повітрі майже до самого ранку, я відчуваю ніжні подихи жіночих парфумів — фіялки і камелії, жасмини й резеди. В руках моїх сьогоднішня газета, що відмінює всіма можливими способами сивостарезне халдейське слово „нефт“ — нафту. Я прислухаюся до розмови якихось двох дідків, мабуть бакинських старожитців, — дідки з неодмінною прихильністю до минулого згадують „старі добрі часи, коли люди не знали ще цієї божевільної нафти“. Переді мною й за мною, праворуч і ліворуч, ніби граючись у піжмурки, бавлячись сліпучими своїми фарами, — гуркають сиренами автомаїшини.

І я думаю про дивну долю темнокоричневої рідини й про давнє селище Сроганні Атесгава — теперішні Сурахани, де я сьогодні був. Це селище стояло, мабуть, і десь, і п'ятнадцять віків тому, бо вже в VI столітті християнської ери в дикому побожному екстазі перед одвічним підземним вогнем вклякали тут на коліна смагляві люди — зайди з далекої Індії. Тоді, і набагато віків пізніше, і ще зовсім недавно, — яких ось шістдесят-сімдесят років тому, це був той самий берег чорних криниць, берег, де, встромивши в землю палицю, можна було викликати появу дивного горючого повітря, чи за словами давніх японських легенд, — „полум'янистого вітру“, а викопавши копанку, добулися темної, чим глибше густішої рідини.

Я замислююся над словами отих дідків, що, як і дев'яносто процентів письменного людства, переконані, що нафта — якась новітня річ, незнана для наших предків.

І я згадую бачені, в музеї понад тритисячолітні світильники фараонових часів, світильники з кам'янозатужавілими залишками нафти, згадую нафтові пояснення незрозумілого „грецького вогню“, що міг горіти й на воді, знаходжу нафтове зерно правди в біблійній розповіді про будування Ноевого ковчега й про ту рідину, що нею обмастили ковчегіві стіни (а значить, обмащували нею і кораблі тисячі років тому), і ще раз пересвідчуюся в глибокій істині Пушкінових слів: „Мы ленивы и нелюбопытны“.

Ці слова якнайбільшою мірою стосуються саме нафти й саме російських царських урядів, бо тільки ці уряди, мавши на підвладній території власну нафту, яка, ще дев'ятсот-тисячу років тому давала зиски скарбницям перських шахів, мавши в себе Апшерон, давній Океср, берег чорних криниць, звідки багато-багато століть тому вивозили бурдюками нафту в далеку Індію (не зважаючи навіть на ближчі до неї бірманські, на річці Ірраваді, нафторозробки), тільки ці ліниві й недопитливі уряди могли майже до останніх десятиліть ХІХ віку привозити різні нафтові олії з закордону, тільки ці ліниві правителі могли занехаяти перший у світі гасовий завод, що його збудували в Моздоці кмітливі кріпаки графині Паніної брати Дубініни і ще 1823 року видобували там „фотоген“, за тодішнім висловом, — гас, керосин потеперішньому.

Власникам мільйонів „душ“ не сила було прозірнути за межі свого економічного ладу: кріпацьке село світило ще „лучинушкой“, а в панських палацах горіли в канделябрах дешевші від усякого фотогену (бо руками кріпаків виготовлені) лойові й воскові свічки.

„Мы ленивы и нелюбопытны“, коли ще й сьогодні топчуть землю оці дідки, що вірять у „молодість“ нафти, коли можливі на світі мільйони людей, письменних людей, які трохи ще знають з газет про нафту, як об'єкт зазіхань сера Детердінга, сяк-так уявляють собі родинний зв'язок між нафтою, гасом і бензиною, але далі цього тик-микають і без кінця повторюють слово „взагалі“.

І я знову дивлюся на суєтливі трамвайчики, що їх рухає й освітлює електрика, породжена вибухами нафти в дизель-моторах, на верткі „фордики“, оживлені нафтовою дочкою — бензиною, на тмяно-лиснючий асфальт бруків і тротуарів, асфальт із тої ж нафтової родини, на гумові шини авт і візникових фаєтонів, шини, зроблені з невідмінною участю тої ж таки нафто-бензини.

Я прислухаюся до приглушених віддалю зазвнних заводських і паротягових гудків і перед очима виникають форсунки, що розпорошують нафту під некілько-налючими паровими котлами.

Переді мною проходять амбали, несучи здоровезні змотки просмоленних канатів, просмоленних тою ж таки нафтою й майже так саме, як робили це перські рибалки часів шахської династії Сефевідів.

Я спостерігаю жовтих світляків — сірникові виблиски он там перед засоромленим дівочим обличчям, тут над кишеньковим годинником, ось де над запаленою цигаркою. Сірники горять синім полум'ям, бо їхня основа — дрібненькі осикові трісочки — всмоктали в себе парафін. Тої самий парафін, що його вже року 1817 видобув із аміянської нафти Теодо де Сосюр (його винахід забули вже за кілька день після опублікування). Саме на процесі видобування парафіну навчилися основ хемічно перепускати нафту, і я з подякою споглядаю маленькі жовтаві вогники сірників, що горінням свого парафіну нагадують про дивні завойовання безнастанно-допитливої людської думки.

У двох кроках від мене проходять у вечірніх людських лавах молоденькі, не дуже молоденькі й зовсім уже підстаркуваті жінки, залишаючи ледве чутні подихи тонких, не дуже тонких і зовсім настирливо-міцних парфумів — жасмину, фіялки, конвалій, камелій і інших найніжніших екстрактів.... все тої ж таки нафти. Жінки кокетують шовковими сукнями, шовк рябіє, шурхотить і вилискує ясними фарбами, — в основі багатьох з них — туменолсульфонокислоти, себто знов та сама стара знайома нафта.

Разом з усіма я підводжу голову й стежу очима за рухливими зірками нічних аеропланів. Вони переможно грюкають у височині кількасотсильними моторами і я знаю, що це скаженіє у вибухах циліндрів найлегша нафтова „фракція“, що саме існування отих циліндрів стало можливе лише тоді, коли з непотрібного відходу гасоробних заводів — газоліну навчилися видобувати автомобільну та авіаційну бензину.

Мазут опалювати парові котли й циліндрова олія, без якої зіпсується „зеркало“ циліндра парової машини, веретенна олія для ткацьких фабрик і сотні різногустих олій для безлічі машин і механізмів, вазеліна на кольдкреми й рідина насичувати залізничні злежні, щоб запобігти трухлявінню, йод і милонафт, іхтіол і бензол, вибуховий тротил і найтонші етерні олії, гудрон і звичайний гас, що й досі освітлює побут $\frac{9}{10}$ селянства СРСР, тракторна бензина й виробництво галаш, найпотрібніший матеріал для гігантських олійних вимикачів — без них зупинилися б усі великі електростанції — і сотні, і тисячі найрізноманітніших похідних продуктів — така біографія дивної речовини з прадавньохалдейською назвою „нефт“.

За речовину цю кровожерно змагаються Рокфеллери й Детердінги, Сінклери й Міцуї, за речовину цю борючись, виростають із примітивних заробітчан у свідомих пролетарів-більшовиків бурильники Бібі-Ейбату й Сураханів, Кара-Чухуру й Грозного, Челекєну і Емба-Досора, Сахаліну і Майкопу. Виростають ті бурильники, що приголомшили буржуазний світ несподіваною звісткою про перевиконаву за два з половиною роки нафтову п'ятирічку.

І, — дивний науковий парадокс, — ми навчилися по ледве помітних і тільки геологові зрозумілих натяках відкривати нафтові поклади, ми можемо на шкільній дошці намалювати найточнішу схему антиклинальних зморщок тої земної поверхні, що, як поросле салом м'ясо кабана, містить у собі звідкись примандровану нафту, ми можемо бути навіть нафтопророками, як це довів, приміром, знаменитий нафтотеоретик Голубятников, уже чверть віку тому успішно провістивши появу в

Сураханах глибинної темної найкоштовнішої нафти, ми розклали нафту на безліч похідних і щодалі робимо це краще, швидше й дешевше. Але й після кількох тисячоліть історично-відомого використання нафти в людському побуті, ми ще й досі не можемо з достатньою твердістю відповісти — звідки і з чого саме походить чорна пасока землі.

На столі переді мною лежить давня розумна книжка. Сан'янова оправа її з жовтої зробилася шоколядною, прекрасний папір прибрав ясножовтавого кольору, і книжка, від тих полиць, де вона простояла мало не двісті років, дихе особливим пахом старої заפורшеної бібліотеки. Книжка має назву:

„Первые основания металлургии или рудных дел. В Санктпетербурге печатаны при императорской Академии наук 1763 года“. Книжку підписано так: *„Всемиловнейшая государыня. Вашего императорского величества всеподданнейший и всеусерднейший раб Михайло Ломоносов, октября 11 дня 1763 года“.*

Я роздивляюся твір геніяльного самоука, а потім академіка, дослідника, фізика, хеміка, геолога, ботаніка, філософа, філолога, металюрга, винахідника і найнезвичайнішого енциклопедиста, що широчінь його знаннів дорівнювалася хіба кільканадцятьом ученим за всю історію людства, і я втретє згадую: „Мы ленивы и нелюбопытны“. Ломоносов висловив безліч найреволюційніших, як на тодішню науку, гіпотез, зробив силу винаходів, та майже все це для закріпаченої Росії було дивними витребеньками, відважними, але дон-кіхотськими, стрибками в майбутнє, так само незрозумілими й непотрібними поміщикаві, як незрозумілі й непотрібні були вони африканському дикунові з племені Акка.

Перший-ліпший дослідник нафти, не затинаячись, розповість сьогодні, що найбільше обгрунтована гіпотеза про походження нафти — це недавня, не старіша за двадцять років, гіпотеза Енглера й Гефера. Це вони, скаже дослідник, висловили солідно й обгрунтували думку про те, що нафта є особливим способом перетлілі рештки

найдрібніших рослин і тварин, що мільйони років тому падали на узбережні дена морів.

Це вони, Енглер і Гефер, спростували й повалили попередні припущення цілого ряду вчених і навіть самого знаменитого Д. Менделєєва, що збудував струнку яву про гігантські щілини в затужавілій земній шкурці. Щілини, через які потрапляє до пекельно-розігрітого ядра земної кулі вода океанів, розкладаючись там на кисень і водень, а цей останній, сполучившись з вуглецем і створивши таким способом газувату нафту, випаровується ближче до земної поверхні її обертається там на відому всім нафту.

Я гортаю поживклі аркуші давньої книги Михайла Ломоносова й знаходжу § 149, де за сто п'ятдесят з гаком літ до Енглера і Гефера написано таке:

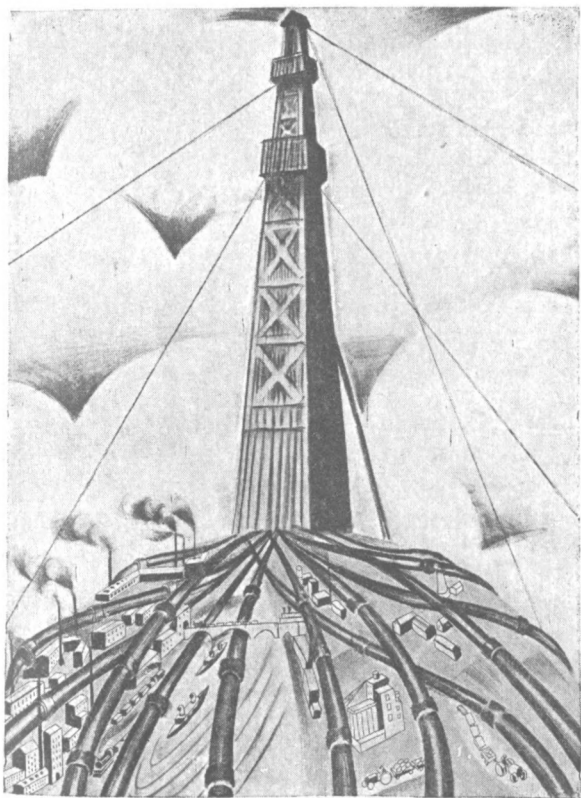
„... И во-первых примечания достоин турф. Многие не знающие почитают его за жирную землю, однако он доподлинно есть некоторая порода подземного мху, которых великое множество и самым прилежным ботаникам не ведомо. По ныне известных описаны до пяти сот, но как сии растения родятся больше в местах болотных и в лесарство едва ли употребляются, то весьма бывает мало охотников для их описания“.

Так тонко уже на схилі життя іронізував геніяльний вчений. Іронізував з надмірного, кажучи сьогоднішньою мовою,—діяцтва ботаніків, що цікавилися тільки тими рослинами, які придатні були на ліки.

„Следовательно, хотя мох, из коего турф делают, у писателей натуральной истории и не показан, и какой он принадлежит породе, однако самое искусство о том сомневаться не позволяет. Все почти мхи вообще, будучи сравнены с травою, суть много тучнее и питательнее“...

Розповівши далі про багато подібностей між кам'яновугіллям і торфом, Ломоносов пише:

„По сим всем явствует, коль горные уголья с турфом сродны, и что конечно они из турфа

родились; и промышляют их для такой же потребности“.

З прекрасною простотою і domeжністю аргументації він в § 155 вже цілком ясно підходить до загадкових, як на той час, підземних олій.

„Между тем выгоняется подземным жаром из приуготовляющихся каменных углей оная бурая и черная масляная материя, и вступает в разные расселины и полости сухие и влажные, водами наполненные, подобно как при перегонке бывает такого масла собрание в приложенную в подставленном стеклянном сосуде воду. И сие есть рождение жидких разного сорта горючих и сухих затверделых материй, каковы суть каменное масло, жидовская смола (мабуть асфальт із Мертвого моря в Палестині), нефть, гагат и сим подобные, которые хотя чистотою разнятся, однако из одного начала происходят“.

І трохи далі:

„Увериться можем о происхождении сих горячих подземных материй из растущих вещей (з рослин тобто) их легкостью. Ибо все минералы в воде потопают, нефть по ней плавает, несмотря на то, что, бывши в земных недрах, приняла в себя несколько тяжелой горной материи“...

Давня книжка перегорнута до кінця, вона знову тмяно вилискує сап'яноюю оправою, а за темним вікном стоїть бакинська ніч, блищать у далечині вогні промислів прадавнього селища Сроганні Атесгава, де я сьогодні був, де вже п'ятнадцять сторіч тому дивними вогнями горіла нафта й де викопано чи не перші чорні нафтові криниці. Такі самісінькі, як і ті, що їх року 1638 спостерігав відомий Адам Олеарій, записавши в своєму щоденнику:

„...2-го сього місяця ми залишили гори і прийшли в долину, за четверту частку шляху до моря, пройшли повз високу гору Бармак і недалеко моря побачили нафтові криниці числом до 30 білої та бурої нафти“..

Тоді це були не так криниці, як копанки, а тепер це не так криниці, як велетенські шприци, що вп'ялися в земну шкіру і з кількохсотметрової глибини без упину смокчуть тисячі тонн рідкого углеводня, щоб не погасали форсунки під котлами льокомотивів і пароплавів, щоб вибухала гаряча суміш у циліндрах дизель-моторів, тракторів, автів і авіомоторів, щоб у обмін на потоки експортної радянської нафти котилися зустрічні потоки машин і верстатів, яким судилося, народившись на приватновласницькому ґрунті, будувати й зміцнювати першу, відколи людина відчула себе людиною, країну соціалістичної радісної праці.

НАФТАЛАН ТА ІНШІ НЕСПОДІВАНКИ

„Про Моганський (Муканський) степ треба сказати докладніше.

Гадають, що він тягнеться вздовж більш ніж на 60, а вшир на 20 миль. Турки звать його Міндювлук, а персіяни Моган чи Мокав. У цьому степу живе дуже багато племен і родів, які в часи Гусейна (проти нього їх предки билися під командою Іезіда) були, сказати б, заслані сюди. Їм не дозволяють жити ні в містах, ані в селах, тільки в хижках; звать їх Сумек-Райеті (себто раби Сумека) передусім тому, що вони, з діда-прадіда—якнайжалюгідніші раби, підкорені шахові, а подруге, що їм ледве дано для харчування стільки, щоб zostалися хіба кістки, обтягнені шкірою“.

Так пише про Мугань відомий Адам Олеарій, що в сорокових роках сімнадцятого століття прилучився до Голштинського посольства й побував з ним спочатку на Московщині, потім у дорозі до Іспанії—резиденції перського шаха Сефі—відвідав Дагестан, Шемаху, поїздив

у Персії, а на зворотному шляху перейшов через тодішній Азербайджан, володіння Дербентського султана і т. д.

Приблизно через сімдесят п'ять літ після Олеарія року 1718 через той же Муганський степ проходив з чималим почотом посол від царя Московщини Петра першого чиновник колегії чужоземних справ Волинський.

„Разделяет,— писав він,— сию Ширванскую провинцию и Гилянъ Муганская степь, которая начинается от реки Кура и протягивается к морю до городка, именуемого Лянкерани, верст на полтораста, на которой живет народ кочевой, именуемый, по прозванию персидскому, шахи-сен (шахсевени), то-есть шахолюбцы. Сие им прозвание от того, что оной народ со время умершего шаха Аббаса Великого пришли добровольно под державу его, а прежде сего были под областью турецкою, которым дана сия степь (прежде бывшая пустая). И хотя мне сказывали, что народ их многолюжен и могут собрата военных людей до 30.000, однако же я великого людства не видал, хотя и не мало кочевья их видел. Управителя у себя имеют хана, которые присылаются к ним от шаха из знатных персиан, однако в прошлом 1717 году они его не приняли и выбрали из своего народа управителя (который по персидски называется калентарь); также и в протчем во всем уже учинились указам шаховым противны и многие персидские партии разбили.

И тако остались без всякого страха от персиан, понеже лутчие их владельцы собрались и кочуют между двух рек Араса и Куры, где персианом достать их невозможно. Обычай имеют подобный нагайскому народу (или калмыкам) также и веры турецкой, а не персидской. Довольство имеют лошадьми, которые между персидскими не безславны; также и скота зело много, которым питаются, а хлеба никакова не сеют“.

Над Муганським стеном разом з віками проносилися сотні завойовників, десятки племен заселявали його не-веселі простори, ескадрони царських генералів тратили тут чималий процент салдатів, що гинули від місцевих пропасниць, були турки, персіяни, були за допомогою мусаватистів англійські інтервенти — убійники 26 бакинських комісарів.

Через усі віки й роки, за всіх нападників і завойовників, лежали Муганський, Ширванський, Мільський і Карабахський степи облогом і тільки верблюжачі каравани, рідкі хижки та здоровезні беркути й швидкі джейрани оживлювали їхні пейзажі.

А 1920 року з колишніх російських губернь—Бакинської (цілком), Елізаветпольської, Еріванської (частково) і Закавказької округи народився, в повстанні виборений, вільний радянський Азербайджан. І тільки з того часу ретельний хазяїн—пролетаріят почав підраховувати свої добра.

Від Баку й Ленкорані, від Гянджі, Степанакерту й Шемахи почався наступ на степ. І для багатьох несподівано почало виявлятися, що нова республіка, начебто напівдика, заглухла в ісламо-азійському фаталізмі, має найбільше з усього Закавказзя підстав і можливостей наздогнати своїх індустріялізованіших північних сусідів.

Залізо й мідь, алюміній і сірчаний колчедан, кам'яна сіль і манган, бавовна й кавчуконоси барвистими плямами оздобили мапу республіки, на якій досі чорнілися „тільки“ нафтодавні райони.

Розвідки тривають безперервно, і мало не кожен день приносить несподівані відкриття.

Влітку 1931 року комісія з чотирьох спеціалістів зійшла з поїзда на Герані, малесенькій станції в кількох годинах їзди від Баку, і заглибилася на десяток кілометрів від залізниці.

Спеціалістів притягли чутки про дивну чорну рідину, що за переказами тутешніх людей витікала з цвечливого пагорбка. Місцева людність користалась з рідни, як з ліків. Не знати чи обізнані були спеціалісти з

записками знаменитого венеціянця Марка Поло, що жив в XII столітті, мандрував до Північного Китаю, побувавши навіть при дворі великого хана монголів Кублая й залишив світові книжку „Подорож по Татарії і інших країнах сходу“. А може й прочитали вони в цій книжці, що „на північ від Великої Вірменії лежить Цорцанія (Грузія). Там на кордоні є велика криниця з олією, що нею можна нав'ючити багато верблюдів. Цю олію споживають не для їжі, а тільки замість масти лікувати нашірні хвороби в людей і худоби, рівно ж і проти інших хвороб. Можна також споживати її з користю й для освітлення“.

Марко Поло, що сам в Цорцанії не був і записував про неї переважно з чужих слів, мабуть помилився (якщо тільки мова мовиться про те саме джерело). Нафталан—дивну, темношоколядну рідину, майже без запаху, що витікає з гори біля ст. Герань, не вживають для освітлення. На щастя вона не горить. Говоримо—на щастя, бо не знати чи не випалили б цей дорогоцінний лік у світильниках і лампах раніше, ніж довідалися б про інші його дивні властивості.

Свідчення Марка Поло про нафталан майже забуто. А втім забуто й зовсім близькі до нас речі. Забуто, що нафталанові джерела вже експлуатував свого часу німець Егер і навіть вивозив нафталан до Берліну, готуючи на спеціально заснованій фабриці дуже популярні масті.

Комісія спеціалістів скептично й трохи боязко споглядала юрби людей, вкритих жахливими струпами нашірних болячок. І комісія повірила в дивний лік тільки тоді, коли на її очах кілька людей, засипаних лишалями невігійної екземи, за три дні втратили всі ознаки хвороби й поверталися цілком здорові до праці. За одним заходом спеціалісти несподівано відкрили, що нафталан дорівнюється своєю антисептичною властивістю йодові й навіть перевищує його якістю, що чудодійна рідина допомагає ревматикам, що цілий ряд нашірних хвороб (виняток, звісно, венеричні) уже з першого мащення нафталаном піддаються швидкому лікуванню.

Таких „несподіванок“ в Азербайджані сила-силенна. „Несподівано“ відкрилася хондрила, „несподівано“ доведеться майбутнього року будувати алюмінієвий завод, „несподівано“ маленький колишній Елізаветполь стає другим індустриальним центром Закавказзя—Гянджою, „несподівано“ виросте цього року й Дашкесанський металургійний комбінат...

А що для „культурного заходу“ таки справді несподіване, — це гармонійний розвиток безлічі національностей, які колись (іще так недавно) знемагали в братовбивчих різанинах, а тепер мирно, надзвичайно швидко і з подиву гідним ентузіазмом будують власну соціалістичну культуру.

ЛІСИ ПІВОСТРОВА ОКЕСРА

Гори граються з нами, як кицька з мишою. Вони то підбігають, наче збираючись перетяти нашу путь, до самої залізничної колії, то відходять далеко, далеко аж в туманний ранішній обрій, щоб звідти вислати час од часу на розвідку невеличкі пагорбки, які непомітно підповзають до поїзда, а потім швиденько відскакують назад, мабуть поспішаючи повідомити головні загони про чорно-зеленого залізничного змія.

За станцією Аджі-Кабул гори вчиняють перший солідний наскік, ми тікаємо на лівий берег пересохлої Пірсагат, та за Аляти виявляється, що тікати нікуди, що ми потрапили на добре організовану засідку, і, полонені, маленькі поруч з височезним нашим конвоєм, ми сумирно котимося до Сангічалу й далі до Пути.

Праворуч між пагорбків срібними відблисками вітає нас Каспій, намагаючись хоч якнебудь оздобити брудносірий краєвид. Марна спроба. Надто вже суцільно покладена оця основна сіра фарба. Ліворуч сірі гори,

праворуч сірі пагорбки й сірі, сухі, засипані піском долини.

Там і там вітер звів піскові наноси: — сірий, твердий, порепаний, як шкіра допотопного крокодила, ґрунт. На ньому велетенськими гребінцями — гострі й страшні, як зуби дракона, скельки, шпилі й тонкорєбрї, ніби нарочито підточені, каміння.

Он далеко, то ховаючись, то знов виринаючи з-за скель, поважною ходою йде верблюжачий караван. Пройшов. Ми підїхали до того ж місця. Де ж дорога? Нема. Караван ішов без дороги. Ні, коли хочете, — тут скрізь дорога. Скрізь твердий, припорошений піском ґрунт, скрізь може ступити висока кудлата нога цієї живої карикатури на коня. Але як же мчить той подертий, з чорним від нафти кузовом, форд? Він вибирає місця без піску, спиняється перед корчами камінних ребер, переповзає і знову мчить, і знову спиняється перед драконовими зубами. Вперед і назад, ріжучи око відбитим сонцем, тікають рейки. Невгомонно проводжають — вартують нас гори, невтомно біжить повз колію давній наш супутник — нафтопровід.

Ні деревця, ні кущика, ні билиноньки. Невже таки зовсім нема рослинності на цьому сірому, затиснутому горами узбережжі, що веде нас до півострова Апшеронського чи, як називали його араби, Окесра?

Рослинність є. Ген-ген на обрії виникли перші її ознаки. Одна... друга... Дві разом... Знов одна. А от одразу чотири. Так підїжджаючи до великого дубового лісу, ви здиваєте спочатку перші карлючкуваті, здоровезні дерева, потім кущі, гайки і вже потім тільки бачите щодалі густішу й темнішу лісову суціль.

Рослинність виникає біля станції Пути. Он височиться, одлискуючи ще свіжими сосновими дошками, перша вишка. Біля неї і в ній, у мереживі риштовань, маленькі людські постаті. Од вишки в один бік побігли дроти електросітки, в другий — заміїлася чорна гадюка нафтопроводу. Ось цілий гайок — ціла купа вишок. Старих — залитих нафтою, недавніх — посірілих і новень-

ких — жовтососнових. Вишки лізуть у гори, їздять на хребти, спускаються в щілини, збігаються в кущі, в гаїки, в невеличкі ліски.

Під'їжджаємо до Баляджар. Більшають, густішають гаї нафтоносних вишок. Назустріч ешелон за ешелюном, цистерни, цистерни, цистерни. На Евлах, на сукняні й бавовняні заводи Гянджі, на Тифліс, на перегонні заводи Батуму, у вічно голодні наливні трюми нафтовозів, в Одесу, Константинопіль, Пірей, Неаполь, Марсель, Кадікс...

Баляджари кокетують новим містом. Білорожеві — з артикського туфа, білі з чорною облямівкою, великі просторі будинки. Будівники мабуть усіх сил доклали, щоб хоч офарбленням житла розігнати, розрубати одномаїтну сірість пейзажу.

Рослинність? Є кілька ржаво-зелених дерев, кущів, є квіти, багато квітів. Але переважає, заступає, над усім стоїть сіро-чорний вишковий ліс.

Ще кілька хвилин. Стукають стрілки, відгукуються вокзальні бльокпости. Назустріч безмежні отари цистерн, цистерн, цистерн. Станція Баку.

На обрії від Фалаханів, Сураханів, Сабунчі, від бухти ім. Ільча, від Бібі-Ейбату підпирають небо густі темні ліси. Ліси нафтодайні.

ОДИНАДЦЯТЬ СПАДКОЄМЦІВ І ОДИН АРБАДЖІ

Року 1712 у Львові вийшла з-під друкарського верстату велика на 958 здоровених сторінок книжка під довгою, за тодішнім звичаєм, назвою. *„Див чужоземно-політико-фізико-медичних 5 збірок, котрі містять різні відомості, спостереження й описи Персії і Далекї Азії, що з великою увагою під час подорожів по цілому Сходї зібрав Енгельберт Кемпфер“*. Книжка написана була латинською мовою, хоч лікар і природо-

знавець Кемпфер був німець: наукові та й взагалі поважні твори вважалося за можливе писати тільки мовою Цицерона й Тита Лівія.

Згадали ми за цей поважний твір з тієї нагоди, що автор його, будши року 1683, за шаха Сулеймана I Сефеві, в тодішньому Азербайджані, спинявся між іншим і в Баку. І навіть не тільки спинявся, а пережив там не дуже веселу пригоду. Поява дивно вдягненого чужоземця в супроводі негра-перекладача була такою сенсацією, що цілі юрби ходили назирці за мандрівником. Стривожилася влада, підвівся з м'яких подушок і вийшов на вулиці навіть сам губернатор. Тривога була не безпідставна. Хоч страшний ватажок народньо-козацький Разін був ще року 1671 скараний на смерть, хоч давно не було вже в Астрахані ні найближчого помічника Разінового — Васьки Уса, ні наступника Усового Федьки Шолудяка, проте й досі ще беки й султани азербайджанські тремтіли, почувши про вчинки дрібних решток тієї сили, що підняв був проти бояр та багатіїв знаменитий волзько-донський отаман. Тим то і Кемпфера про всякий випадок арештували й залишили в найближчому караван-сараї під доглядом вартового. Хитрий німець вже за яку годину накачав, як то кажуть, „в доску“ п'яницю вартового й, плюнувши з пересердя вбік заснулого сторожа, вийшов на бакинські вулиці, щоб оглянути місто.

Може спогади про цю пригоду й спричинилися до того, що про тодішнє Баку Кемпфер говорить не дуже теплими словами.

„Будинки жителів,— пише він, — здебільша одноманітні, зроблені з глини, чи з цегли. Найкращий будинок губернатора недалеко порту під горбом. Живуть люди бідно. Лінніві, насмішкуваті, дурнуваті. Мабуть в усій Азії не бачив я людей таких бридких і блідих, бо вони здебільша хоріють на кахексію (прикре недокрів'я). А як хтось і трапиться здоровіший, то все одно має гнійне запалення очей, чи якусь очну хворобу. Причина всіх тих хвороб —

питна вода. Жителі збирають воду або дощову, або ту, що біжить із сусідньої гори: та перша одгонить селітрою, а друга має на поверхні безперечну нафту. Землеробства в них майже нема. Ремества, обробка вовни, прядіння її торгівля незначні. Кораблі з Мангішлаку в Узбекиї і з сусідніх міст підвозять сюди городину, риж, хлібні продукти й забирають сіль та нафту. Околиці міста — піскова пустеля”.

Але, якщо навіть зробити з такої оцінки знижку на Кемпферову злопам’ятливість, то і в цьому разі тодішнє Баку справить надто неприємне враження.

Багаван в сивій давнині, Бадкубе, Бакуйє потім і, нарешті, Баку у новітні часи — так змінялися назви теперішньої столиці Азербайджану.

Назви. Опріч них мало що змінялося в зовнішньому обличчі Баку, не зважаючи на сотні влад, котрі припливали до вигідних його берегів. Мало змінялося, аж поки не витягла Баку з вічного занепаду ота сама нафта, що псувала воду за Кемпферових часів. Вона притягнула сюди тисячі нових людей, проте ще року 1860 тут було тільки 13.830 жителів. Через тридцять років їх налічували понад 45.000, п’ять років тому 300.000, а сьогодні понад 600.000 люду переповнюють батьківщину 26 комісарів. Жодне місто в СРСР не зростало такими над-американськими темпами й жодна влада не зробила, як що вона будь-що робила, для Баку стільки, скільки зробила радянська.

Йолдаш Дадаш — мовою бакинського робітництва, голова Раднаркому Азербайджанської соціалістичної радянської республіки тов. Буніят-Заде, коли говорить офіційно, — примружує праве око, посміхається, знізує здоровезними плечима й, щохвилини захоплюючись, розповідає про прекрасні успіхи Азербайджану, про те, як столиця його скидає струпи гнилої давнини і щодня, щогодини перемагаючи прикрі особливості підсоння, перемелюючи стихійну зливу свіжих людських сил, обертається в цілковиту протилежність не тільки того міста, що його слушно плямував Енгельберт Кемп-

фер, але й тої брудно-містечкової „губерні“, що її будували Нобелі, Тагієви, Манташеви та інші численні нафтові магнати.

Смішно говорити, але це факт: переповнене дорогоцінною нафтою місто до приходу радянської влади не мало трамваю, не бачило водопроводу, потопало в бруді, смерділо вузькими, кривими вуличками, антисанітарними дворищами — сіре, без деревця й кущика.

— Та як же могло бути інакше?— з виразним тюркським акцентом каже товариш Буніят-Заде, і праве око йому остаточно зникає в зморшках обличчя під крутим пагорбком густої брови.

— От я розкажу вам таку історію. Стояв у нас на Великій морській вулиці здоровий, старий, облуплений будинок. Всім він заваджав, бо збудували його не знати коли, і кривим рогом своїм загороджував він половину вулиці. Але нічого не можна було зробити.

— Нічого — царський режим. Ну,здоїв цей будинок навіть міській думі. М-да. Ухвалювала дума постанови, просила, клопотала. Нічого не зробиш—приватна власність. Аж до царя дійшло. Вийшов такий „указ“, щоб відібрати будинок від власника. За плату, звісно. Що ж: царський режим. Ну, а власник тим часом умер. А закон такий був, що треба неодмінно всіх спадкоємців зібрати, царський „указ“ оголосити. Скличуть спадкоємців — п'ять прийдуть — шість нема. Дев'ять прийдуть—двох нема. Нарешті, десятеро зійшлися—останнього таки нема. Понад десять років отаке тягнулося...

— І як же кінчилося, товаришу Буніят-Заде?

— Ніяк не кінчилося. Прогнали ми до чорта всіх спадкоємців і тепер на тім місці уже добудовуємо новенький технікум.

Йолдаш Дадаш крутить у здоровій руці велетня-олівця і говорить уже про поширення водопроводу, про нові бульвари, асфальтовані вулиці, виші, витші...

І хто скаже, що це той самий Дадаш-арбаджі, що вантажив і допотопною двоколісною арбою возив з каменярні здоровезні уламки скель, що це Дадаш—желонник

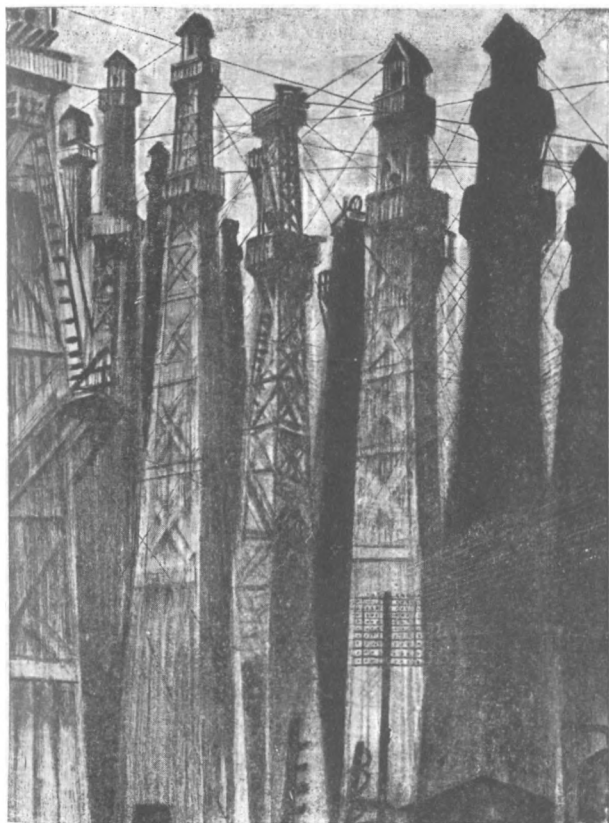
на промислах Ліанозова, того самого Ліанозова, що тепер одним із директорів найзанеклішого антирадянського кубла — Детердінгової Роял-Детч-Шелл-Компані, що це Дадаш — молотобійник маленької кузні, де невмовно важко зароблялося 60 коп. за дванадцятигодинний робочий день, що ця людина пройшла царські тюрми й муку тяжких поразок революціонера з пригнобленої нації, що цей молотобійник знаходив після цілоденної пекельної праці сили відвідувати вечірні курси й вчитися, вчитися, вчитися? Хто скаже, що ця здорова людина вмгла конспіративним вужем продиратися крізь пастки жандармських заборон і переслідувань, уміла 1919 року, виконуючи партійне доручення, звичайним човником проїхати з Астрахані аж у Закавказзя, де панували контрреволюціонери?

Хто скаже? Всі бакинці це скажуть. Всі, бо вони знають свого Йолдаш Дадаша. Всі розуміють, що коли при владі стоїть переможний пролетаріят,—тільки так, а не інакше й повинно бути.

КІНЕЦЬ РЕЛІГІЇ КАНЧАПАГАРА З РАМАДІТУ

На розі двох тихих вуличок височиться цей здоровезний шестиповерховий готель. Готель „Новая Европа“ — найкращий із бакинських готелів.

Під його ганком завжди дримають зеленаві бегемоти — „інтуристівські“ автобуси, в вестибюлі кожного дня рано й увечері горами лежать баули, валізи, солідні, оббиті мідними плянками й заліплені різнобарвними етикетками чемодани чужоземців, біля двох ліфтів стоять підкреслено респектабельні персіяни, що намагаються підроблятися під англійців, німці, що подібні до американців, турки, що нагадують французів, і англійці, що

скрізь і всюди дозволяють собі нікого, крім англійців, не нагадувати.

Широкий і височезний колодязь головних готельних сходів звик лунко відбивати вигуки німецької і вірменської, фарситської і англійської, тюркської і російської, французької і грузинської, турецької і лезгінської і ще десятка чи більше мов. А вгорі на останній зупинці ліфту під рододендронами, пальмами, олеандрами, фікусами, лаврами й кактусами ресторану сидять вони, чимдалі численніші групи чужоземних пожилців „Нової Європи“. Вони приїжджають оглянути не так прадавню столицю бакинських ханів, не так подивитися на Дівочу Вежу, чи руїни старовинних палаців, як на власні очі переко-нати, що рідина в десятках тисяч цистерн, резервуарів і нафтовозів, розкиданих мало не по всьому світі, що нестримні потоки дорогоцінного палива з маркою радянської „Союзнафти“, що все це справді є в дійсно-сті, а не тільки в панічній уяві приголомшених успіхами радянської нафтопромисловости світових нафтокоролів.

А проте містер Ральф Сімс, мій сусіда за ресторанным столиком, не забуває підтримати й давню славу своєї нації завзятих туристів. Щодня зустрічаємося ми за обіднім столиком: містер Ральф Сімс, що знає російською мовою тільки такі слова, як от „крашданін“, „руські не розуміють“, „пожалст“, „порція хліб“, „порція салат“ і „порція салфетка“, автор цих рядків, що знає англійською мовою півтора десятка слів, і товариш Ваган, гянджіський вірмен, що говорить більш-менш зрозуміло по-російському, знає одинадцять слів по-українському і всі слова, як він каже, в грузинській, вірменській, тюркській, фарситській мовах і в тому ламено англо-франко-німецькому лексиконі, що ним користуються в Персії, Афганістані, Іраці та інших ближчих країнах для зносин із чужоземцями.

Коли ж додати до цього мову мигів і характерних вигуків, ми прекрасно розуміємо оповідання містера Сімса про поїздку в Сурахани, в храм прадавньої релігії „Вічного Вогню“.

Містер Сімс розповідає без найменшого захоплення. Він чекав більшого. Він здивований і не може добрати. Чому ж справді „Інтуристові“ не організувати храм Атеш-Геде краще? Хай би там і досі горів „вічний негасимий вогонь“, хай би туристи могли побачити все, як було колись.

— Хай би, значить, сиділи в отих 25 темних келіях монахи цього ордену, містере Сімсе?

— О, так, так, — і монахи!

— І допустити сюди, як раніше, прочан із Індії, Афганістану і Персії?

— О, це було б прекрасне видовище!

Містер Сімс навіть трохи захоплюється. Уривчастими фразами, добираючи зрозуміліші Ваганові слова, він розповідає, вичитану з путівників, історію Сураханського храму. Згадує ті давні часи, коли з усього Сходу сюди до „вічних вогнів“ сходилися прочани, спалювали тут тіла особливо побожних і заслужених перед богом вогню людей і, набравши в бурдюки „святого повітря“, проносили його на спинах верблюдів аж на береги Ганга і в далекий Арабістан, щоб приголомшеним тамтешнім городянам показувати чудо горючого повітря — речовий доказ існування полум'янистого бога з берегів моря Абаку, як називали колись Каспій.

А, закінчивши розповідь, містер Сімс показує нам копію відомого напису на північній стіні храму в Атеш-Геде:

„В часи святого володаря Вікрамадітья — спільними силами добираємо всі трое зміст німецького перекладу давнього Індуського напису, — в цьому місці святого вогню я, Канчапагар, мешканець Рамадіту, шануючи князя Роти, шануючи Махадеву, року восьмого Джавад 1806 — на знак каяття, збудував це, прийшовши з Дараваджабану“.

— А чи не здається вам, містере Сімсе, що це не зовсім підходящий бізнес для радянської влади відновлювати релігію, що сама вмерла, коли зірвали з неї ореол таємничості?

Містер Сімс не відповідає просто.

Він починає трохи філософувати про релігії взагалі. Він, звісно, не розуміє цієї примітивної віри, але йому трохи шкода втраченої екзотики.

— Ви ж подумайте, — говорить він злегка замріяно, — яке це було б видовище: поруч з новітніми свердловими приладдями, які (треба це визнати) ваші нафтові адміністратори навчилися прекрасно виготовлювати, поруч з крекінг-заводами, стояв би й досі оцей монастир, притягаючи до себе людей з усього Близького сходу й навіть із нашої Індії.

— А леж, містере Сімсе, — перекладає відповідь Ваган, — до нас і так приїзять люди зі сходу і навіть з „вашої“ Індії.

— Що? Як? — не розуміє містер Сімс.

— Дуже просто. Вони приїзять вчитися в КУТС — Комуністичному університеті трудящих сходу.

Містер Сімс довго не подає репліки, потім несподівано хитро примружує око і знову замислившись, упускає серветку на підлогу.

— Крашдані! Порція салфейтка! — солідно говорить він офіціантові, береться до винограду й переводить розмову на теми про сорти азербайджанських вин.

Та розмова швидко згасає. Згасає, як той вогонь в Атеш-Геде. Як згасла релігія „невгасимого вогню“, вбита тою ж таки нафтою, що цю релігію породила.

— Я тебе породив, я тебе й уб'ю! — згадуються слова Тараса Бульби до Андрія.

— Я тебе породив, — говорить, стоячи перед колишнім ідолом, людина, — бо я не розумний був і кволий. Я послухався сильніших, багатших і хитріших. А вони використали тебе, ідоле, щоб загнuzдати мене до своїх послуг.

Тільки тепер, озброєний технікою, тепер, знаючи своє минуле й науково плянуючи майбутнє, я вбиваю тебе, о ідоле!

Вбиваю всі і всякі релігії, бо нема жодної, що була б суттю й наслідками одмінна від тої з Атеш-Геде.

Різниця хіба що в способах обдурювання. Атеш-гедські були примітивніші, римські, єрусалимські, вест-мінстерські чи мекко-мединські хитромудріші...

БАДКУБЕ — УДАР ВІТРУ

Він налітає несподівано, як ескадрилья ворожих аероплянів. Він іде майже суцільною стіною без поривів і затишних місць. Він нещадний і непереможний цей бакинський вітер, що має назву норд, що відомий також як хазрі, що дав свого часу назву навіть цілому місту, Бо назва ця була:

Бадкубе.

Це по-перському — удар вітру.

Норд стирає своєю силою землю з гір, він роздовбує каміння, вишліхтовує скелі. Вишліхтував і назву міста.

З гранчастого невідладистого Бадкубе зробилося Бакуйє, а з цього — теперішнє кругленьке, наче оті камінці на морському березі, Баку.

— А тепер він уже нічого не зробить із нашим Баку, хоч би йому всі шайтани помагали. Так, нічогісіляко.

Це говорить Рустем.

Він замикає на ключ кермовий щиток нашого фордика і, зневажливо повернувши нордові спину, міркує про силу знаменитого вітру.

Ми щойно приїхали на бухту Ільча. Норд шарпав тендітну покрівлю автомобіля, тарабанив мільйонами камінців у металеві його боки й щохвилини шпурляв нам у вічі здорові жмені гострого, як потовчене скло, піску.

Ми приїхали оглянути бухтинські промисли і оце зараз стоїмо перед ганком головної контори, чекаючи на перепустки.

Рустем — наш жвавий шофер — дивиться примруженими очима на диявольський танок норда, час од часу випльовує пісок, що безупинно набивається в ніс і глотку, і говорить перековано:

— Інженери просвердлили землю на сотні й навіть на тисячі метрів углиб — і я це бачив. Влада наказала інженерам засипати бухту — і ви самі це побачите. В Азербайджані тюркам можна добре жити. Так, добре, — і це я теж знаю. І ось я сам навчився керувати фордом, я — Рустем. Мене, мабуть, не пізнали б у рідному Джафарбейлі, моя мати ще не скинула юрпекь, але сестра вже пішла на робфак. Ну, так. Значить, наука й техніка багато чого можуть. Добре. Але я вас хочу спитати: чи можна щось зробити з нордом? Бо я думаю, що не можна — надто це страшна сила. І ще я думаю, що можна, бо я вже не раз бачив: — коли радянська влада хоче, усе воно так і робиться.

Та ми не встигаємо відповісти Рустемові: перепустки готові й знову тремтять, змагаючись із нордом, синявий фордик, перебирається через хисткі місточки, що під ними тече жирна, ніби накипом укрита, нафта, грузне в гравії і, нарешті, спиняється недалеко штучного, щойно насипаного берега.

Рустем знову замикає щиток фордика й ми всі йдемо роздивлятися цю дивну, в моря відсуджену поверхню. Кільканадцять гектарів колишньої бухти вже давно заросли сотнями чорних, сірих і жовтих вишок, заплутались нафтопроводами, компресорними й водопровідними трубами, дротами електропередач і телефонів, каналльцями й ринвами відкритих потоків чорної масляної рідини. Скільки бачить око — з усіх боків б'ють безконечні свої поклони „качалки“ глибоких [смоків. Вони справляють дивне враження передусім своєю безлюдністю. Ви йдете одну, дві, три сотні кроків, проходите повз десятки ретельних „качалок“, усі вони вклоняються і вклоняються, смокчуть і смокчуть, а поблизу жадної людини.

Рустем докраю задоволений з нашого здивовання. Він забуває навіть про норд, що, як і раніше, старанно

закидає пісок у носи, уші, роти, за коміри, в туфлі і в волосся, він регоче й одпльовується, одпльовується й регоче. Рустем, як налитий по вінця глечик, повен гордошів і патосу: його запитують начебто вчені люди і він може як слід відповісти. Бо він сотні разів бував біля цих качалок і десятки мав нагод вислухати пояснення інженерів чи досвідчених робітників.

Він розповідає нам про вигідність глибоких смоків, запрошує глянути на найостанніше досягнення видобувальної техніки — компресорний спосіб чи аероліфт. Перед нами цілком невразлива споруда. Дві не дуже грубі рури вп'ялися крізь дощану підлогу в землю. Одна підводить із компресорної станції стиснене повітря, другою безперервно тече куди треба видобуток. Все. Ні обслуги, ні грюкоту, нічого складного. Не лишилося й сліду тої вишки, що тут колись стояла. Нема навіть одноманітних поклопів „качалки“. Словом — нічого „ефектного“ її дуже, дуже багато ефективного.

Ідемо на самісінький берег бухти. Це чи не єдиний у світі берег, що його не можна перенести на мапу. Не можна, бо мапа вже завтра буде неправильна, бо лінія берега змінюється щодня. Її змінює ота вічно сопуча потвора з довжелезним кількадесятиметровим хоботом, що плаває он там коло берега, наче якийсь потворний індустріялізований допотопний іхтіозавр. На потворі без ушину рухаються зводи й ковші, а темночервоний хобот безнастанно вихаркує цілі цистерни морської води з гравієм. Вода збігає в бухту, а [на березі, розсуваючись на всі боки, росте й росте здоровезна купа гравію. Потім скриплять велетенські бльоки й ланцюги, хобот пересувається на кілька метрів убік, і знову вихаркує воду з гравієм, і знову вирощує здоровезну кучу гравію, і знову змінюється лінія берега. Так постають і щодень збільшуються нові нафтодайні землі, щоб, кінець-кінцем, витіснити море за давно вже визначені межі міцно-мурованого моду.

Рустем уже нічого нам не пояснює. Він наче прикипів до місця, він не зводить очей з сопучої тварини,

він жадібно всмоктує інженерові оповідання про те, як перехитрили люди зрадливе море, що гадало заховати на глибокому дні своєму безцінні скарби нафтоносних пісків.

А коли ми, нарешті, повертаємо назад до фордика й, зігнувшись у три погібелі, перемагаємо наскоки норда, Рустем підходить ближче, посміхається і, наче продовжуючи стару розмову, каже:

— Можна! І ніякий шайтан йому не допоможе.

— Що можна, Рустеме? І кому це шайтан не допоможе?

— Хіба ви вже забули? Можна буде перемогти норд. Коли підкорили море, то що ж, по-вашому, не візьмемо за глотку отого норда?

І посміхаючись, і глузуючи з шаленого бадкубе, Рустем везе нас із завойованої бухти. Везе так, що лічильник показує 70. Так, що ми підскакуємо на сидінні, наче горіхи в руках пустотливого хлопчиська.

Норд шпуряє, як і раніше, відрами дрібного гравію, назустріч несуться запорошені будинки Баїлова, праворуч у сірому тумані мліє море, а перед себе ми бачимо маленьке люстерко, в якому відбивається весела Рустемова посмішка.

Рустем остаточно зневірився в силі норда.

ЛЬОТЕРІЯ І ПЛЯН

— Підожди! Підожди! Ти скажи мені — скільки без фонтанів? От що ти мені скажи. А-а, менше? Менше пляну? Те-те-те. А ти вже нахвалаяся.

Технік Азнафти Василь Мартинович хитрувато посмінувся і посварив пальцем маленького профробітника, що хвилину тому запально розкидав на всі боки цифри видобутку й безперервно витирав із чола піт.

— Зачем без фонтанів? — обурився профробітник, товариш Коте. — Що ти? Не хочеш фонтанів? Ти проти фонтанів, я тебе питаю?

Але не витримавши посмішливого погляду Василя Мартиновича, Коте замирено махнув рукою й, нарешті, розплився в усмішці спійманого на шкоді хлопчика.

— Ну, ладно, кацо. Твоя правда, — пристав Коте на технікові аргументи й попросив цигарку.

Василь Мартинович характерним жестом поправив шлейки під сорочкою й провадив далі розповідь про те, як повинен зростати видобуток.

— Ти мені фонтанами очей не заливай. Я сам технік і сам коло того колись хитрував. Ти покажи, що глибокі смоки дали сьогодні більше, а завтра ще більше, ти мені з компресорів усю душу витягни, добийся, щоб на твоїй дільниці жоден смок не спинився через недогляд. Оце ти мені покажи. А фонтани, — і він свиснув, — фонтани це, як би тобі сказати, виграш на облігацію. Виграв — добре, купи новий костюм, справляй добрі черевики, іди в пивну, обідай в „Новій Європі“, да. Але дурень же ти будеш, коли, на тії виграші надіючись, та за щоденну роботу забудеш, за тую роботу, що тобі зарплату жене. Прийшла получка — получай, прийшла друга — знову гроші на бочку. Ось яке діло з фонтанами.

Коте обурився знову.

— Зачем так гавариш? А ти знаєш, кацо, що тільки з того часу, відколи почався фонтанний видобуток, з того часу починається й розвиток нашої нафтопромисловости? Ага. З 1873 року. Тоді вдарив перший фонтан. Ти знаєш це, я тебе питаю, ти знаєш? Ти знаєш, що поки не було фонтанів, тут знали тільки криниці. Це була країна чорних криниць. Да. Подивись на мапу.

— Знаю, знаю, — байдуже озвався Василь Мартинович.

— Зачем „знаю, знаю“? Нічого ти не знаєш. Подивись на мапу. Ти побачиш увесь бакинський берег, весь Апшерон — криниці були, а тепер всюди вишки. А ти: „виграш на облігацію“....

— Та, звісно, виграш.

— Зачем? Зачем, я тебе питаю, виграш? Це в них може бути виграш.—Коте рішуче показав пальцем ущойно прочитану газету. — Бачиш? „У штаті Техасі, — прочитав він, — з 17 серпня на багатьох нафтопромислах цілком заборонено видобуток. Те ж саме і в штаті Оклахома“. Те ж саме, я тебе питаю, буде в інших місцях і державах? Буде, — сам собі відповів Коте.

— А в нас плян. Панімаєш? Плян, а не виграш у льотерію.

— І фонтан у тебе в пляні?

— Зачем, кацо. Не тільки фонтан, але і дебет кожного фонтану. Кожен літр буде заплянований і кожен літр не вилетється на землю — тільки піде трубами. Правильно, я тебе питаю? Не просто виграш, кацо, але заплянований виграш. Панімаєш?

Коте явно тріюмфував і з радощів замовив ще дві шклянки мацоні. Та Василь Мартинович і не думав здаватися.

— Ти, браток, мені не крути. Не заговорюй мен зубів. Я тобі не турист якийнебудь, що йому ти будеш про п'яте-десяте розводитися. Ти мені скажи, — чого в тебе без фонтанного видобутку не вистачає процентів? Це, може скажеш, не плян? Ну, скажи, скажи, — наступав технік, — це не плян? І не треба його виконувати? Це, браток, і є той плян, що треба. Поки ти завтра навчишся запляновувати дебет фонтанів, — навчись сьогоднішній плян на всі сто давати. От, що я тобі говорю. Да!

Коте, втопивши очі в шклянку, пляново видобував із неї драглисті шари мацоні.

— Мовчиш, браток?

— Зачем „мовчиш“? — аж запалився вражений Коте. — Я не буду мовчати, доки ти будеш говорити, що фонтани це льотерія.

— А плян треба виконувати?

— Ладно, кацо, що ти мені без кінця доказіваєш — „плян, плян“? Я сам панімаю.

Коте замирено посміхнувся.

— Я помітно панімаю, що плян треба виконувать, але я тебе питаю, — фонтан повинен бути запланований?

Замість відповісти, Василь Мартинович глянув на годинника, ахнув і швидко підвівся.

— Ходім, Коте, скоріше! По дорозі кінчимо. Я з тобою вседно не згоден, да.

Вони вийшли з молочарні й товариш Коте вже на вулиці переможно вигукував своє „зачем“.

На столику лишилися порожні шклянки від мацоні й кілька перчитаних газет. Зверху маленька, жвава й вертка, як мотоциклетка серед автомобілів, „Вишка“. Ця газетка перша вилітає ранками на бакинські вулиці, вона зухвало шпурляє вам у вічі жменю хльостких наголовків, вона кличе, галасує, б'є, агітує, вона лізе вам у руки. І ви неодмінно її берете, як беруть її чи не три чверті письменних бакинців.

Сьогодні „Вишка“ знову привертає вашу увагу до Бухти. Бухта повинна видужати. Бухта не може не перемогти. На Бухті є добрі, віддані справі, робітники. Треба ще підтягнутися й переможе Бухта, як перемогла, за 2¹/₂ роки подужавши п'ятирічку, ціла Азнафта. Бухта, надійніший промисел, перспективніший нафтовий район, оця Бухта Ільїча. І вона виконає плян.

Накричавши й розказавши про успіхи Бібі-Ейбату і Пути, Острова Артема і Сураханів, кинувши наостанку ще кілька бадьорих закликів, „Вишка“ відступає місце солідним, переповненим телеграфною інформацією московським „Известиям“. В листі з Нью-Йорку газета розповідає про заборону видобувати нафту в штаті Техасі, про обмеження видобутку в Оклахомі, про 12 мільйонів мішків уже знищеної і ще 18 мільйонів засудженої на знищення бразильської кави, про обмеження засівів бавовни в південних штатах ПАСШ, про потребу знищити надмірні запаси овочів у Голяндії і ліквідувати перепродукцію інженерів у Німеччині...

Я покинув газети й вийшов на узбережний бульвар. З моря повівало трохи піднафтованою прохолодою. На

далеких промислах уже сяяли й мінилися вогні. В порту на якомусь вітрильникові деренчав ланцюг. Тихо, без найменшого плюскоту, різав бухту маленький човник.

Раптом на бульвар вибігло кілька хлопчаків із свіжими газетами.

— Повний тираж виграшів! Повний тираж!

Знову згадалися Коте й Василь Мартинович.

— Виграш і тверда зарплата! Оклахома і Баку! Льютерія і плян! На чийому боці перемога?

Запитання висіло в повітрі не довго. На нього відповіли заводи й промисли. Точно в призначену хвилину вгвинтилися в повітря гострі свердла гудків.

Точно, дисципліновано, за пляном.

За єдиним для всіх пляном.

ВІН ЧЕСНО ПЛАТИТЬ „ЗА КВАРТИРУ“

Ціла його територія з усіма будівлями, спорудами, складами, з усім заводським двором, словом цілий завод ім. Фрунзе разом з мурованою огорожею — все це може легко вміститися на поверхні вдвоє меншій за ту, що її посідає харківський будинок Держпрому. Для заводу це просто мікроскопічна просторінь.

— І оцей карлик — усе підприємство? — нестримано дивуємося ми на кожному кроці, обходячи маленький, як третина звичайного цеху, заводський двір.

— Усе. Поширюватися, як бачите, нема куди.

Сперечатися про це справді не можна. Зараз таки за заводською огорожею, зазираючи з усіх боків на подвір'я, обступили завод чорні бурові вишки. Вони стоять повним колом, як темнозелений дубняк навкруги маленької хатки лісної. Вони похмурі навіть під нещадним азербайджанським сонцем, наче всім своїм виглядом висловлюють докори отакому небажаному сусіді. Просто

сказати, — нахабному сусіді, що забирає дорогу нафтодаїну землю під якусь кузню й контору, під сараї, під навалений он там брухт і старі вироблені свердлові долота, здоровезні, як слонячі ноги, під склад і під гараж — для дивоглядних не то пожежних, не то санітарних, не то ще якихось незвичайних автовагозовів.

І вони, здається, мають рацію, похмурі вишки. Справді, для чого тут завод? Чому саме тут, де кожен метр поверхні обіцяє сотні тонн видобутку, стоять оці старенькі будівлі?

— Женить їх звідси, товаришки бурові вишки! Позивайте їх на виселення!

— Те, те, те! — відповідає завод. — Чи не занадто швидко, не розвідавши броду, пристаєте ви до старечого дирчання отих вишок?

Він знає собі ціну, маленький заводик. Він наварює й загартовує сталеві долота для цілої Азнафти, і кожна з цих похмурих вишок чимось зобов'язана маленькій напівкустарній кузні.

Бо, щоб приголомшливо гриміли страшні вертлюги в нових свердловинах, щоб нормально смоктав і випльовував із глибини рідку глину шланг, ребристий, як добрий пожежний рукав, щоб швидше й швидше вгризалися долота в тверді підземні породи, добуваючись нафтоносних пісків, щоб росли на розставлених по всіх дорогах вітринах цифри просвердлених метрів, а від того й видобутих тонн, щоб швидше в височинь і кількісно росли хашчі вишок, для всього цього, між іншим, треба, щоб виконував і перевиконував промфінпляни маленький заводик ім. Фрунзе.

І незavidний гаражик, що ховає від негоди та в'їдливих порохів норда оті червоні й зелені з дивоглядними пристроями автовагозови, цей скромний гаражик вартніший за найкращі, з блискучими дзеркальношклянними лімузінами, гаражі першого ліпшого мільярдера.

Бо тут стоять кілька автомашин для механічного цементування свердловин. А що це визначає, можна відчути з двох слів і з одного порівняння. Два місяці і два дні.

Розумієте, два місяці доводилося цементувати свердловину колишнім ручним способом, на два місяці затримувати початок видобутку, два місяці тримати робочу силу на готовій вищці, коли на цю силу так жадібно чекають інші, ще тільки запроєктовані, свердловини. І — два дні, що відбирає тепер цементування за способом Перкінса, способом, що його можна здійснити тільки за допомогою отих незугарних автомашин із маленького гаражика заводу ім. Фрунзе в Сабунчі, за допомогою отих дерев'яних чопів, що їх виготовляють в отому закамарку, чопів, які затулять отвори обсадних труб.

— Та що тут розказувати? — знизує плечима майстер цементування. Зацементувавши своїми руками вже сотні свердловин, він не може зрозуміти, що ж тут власне цікавого і як це люди не знають отакої простої речі.

Адже слідом за кожним долотом у кожній свердловині впиваються в ґрунт гребі, сталеві рури, обсадні рури. Вони проходять через найрізноманітніші шари отої шкуринки, котра затужавіла мільйони літ тому на поверхні земної кулі, вони проштрикують глинясті, піскові, водяні, вапнякові й усякі інші шари, аж поки дійдуть потрібного нафтодавного горизонту. І тоді неодмінно починається боротьба з водою. Ця підступна рідина, невідчепно, як тіль за людиною, біжить за нафтою. Вона першою хоче вирватися через рури свердловини на поверхню, вона псує всі пляни, відганяє й розганяє нафту, вона ворог упертий і безжалний. І, щоб загородити їй дорогу, щоб одбити їй охоту до усякого зрадливого крутійства, треба нещадно замурувати всяке сполучення з верхніми її шарами.

— Ну, от. І все це ми робили ще зовсім недавно руками. Довго, з великим клопотом, дорого і з вічним побоюванням, що замурується не так, як треба. А знаєте ви, що визначає „як не треба“?

Ми, звісно, тільки знизуємо плечима.

— Це визначає, що на всій свердловині, на всій покладеній праці треба поставити хрест. Свердловина замість нафти даватиме воду.

— А тепер?

— А тепер, дорогі товариші, нам просто дзвонять телефоном, що от, мовляв, так і так, треба завтра зацементувати нову свердловину, ми їдемо своїм автомобілем з оцими завчасу приготовленими чопами й приладами, возимося там два дні, за допомогою оцього компресора на автомобілі вганяємо один отакий чіп з отаким комірчиком, потім точно виміряну порцію цементного розчину, потім знову чіп, кілька годин праці, і амба. Можна смоктати нафту. Як бачите, дуже просто, нічого такого тут нема.

Ми виходимо з гаражика, флегматичними поглядами запорошених фарб проводжають нас автомашини, а з-за невисокого муру з усіх боків дивляться на нас чорні вишки.

Тільки на цей раз не докірливо дивляться. Ні, зовсім не докірливо. Вони майже привітні. І, коли добре приглянутися, то не важко піймати в їхніх поглядах навіть іскорки подяки.

Їм, суворим вишкам, нічого бо нарікати на маленький заводик ім. Фрунзе.

Заводик чесно платить „за квартиру“.

НАСІННЯ ОТАМАНА СТЕПАНА РАЗІНА

Чорні задимлені стіни, збиті в наскрізь іржавої бляхи, чорні дахи, чорні вікна, жалюгідні галерейки, розвалені приступочки. З усіх боків у кількох, чи в кільканадцятьох кроках старі, чорні, навіки пропахлі нафтою вишки, під ногами жирна нафтова земля, в кожній калюжі райдужна нафтова плівка. Ніс безперервно реєструє солодкобридкий нафтовий пах, язик чуває його в чаї і котлетах, в тістечках і в хлібі, ві сні і в неспанні...

Їх можна ретельно описати. Можна змалювати чи сфотографувати. Можна бачити на власні очі. Але тільки

той, хто прожив у них хоч кілька днів, може собі уявити всю прикрість існування в цьому житлі... Так, всупереч усім сподіванкам, тут все таки жили. Живуть подекуди ще й тепер. Незрівняно менший, процент людности живе, набагато кращі умови теперішнього життя тут, а проте, що скоріше це житло зникне зовсім, що скоріше ростимуть вапняно-білі корпуси Арменкента, селища Монті, селища Степана Разіна і інших, і інших селищ, збудованих за пролетарської влади, то легше, без порівняння вільніше в повному розумінні цього слова, дихатиметься нафтовому робітництву Бакинського району.

А втім, справжніх тогочасних халуп в усьому їхньому убозтві вже нема.

— Ви спробуйте тільки уявити, що тут робилося, коли в кожній такій хатині варили, пекли, опалювали й підогрівали мазутом. Тепер тут газ і про мазут уже забули. Але перед моїми очима ще й зараз стоїть ота картина. Ранок. Начебто ясний ранок. Але з усіх халуп, з усіх коминків стелеться густезна мазутова кіптява. Стелеться, і чорним снігом спадає на землю й дахи, на руки й обличчя, на вишки, на все без винятку навкруги. Е, та що там казати!..

Дмитрій Петрович махає рукою, наче назавжди хоче відігнати від себе чорні примари минувшини. Дмитрій Петрович, старий заслужений нафтяр, сам чимало часу прожив в отаких хижках, сам прокіпчений життям, як оті чорні, масткі вишки. Років зо два він уже не працює — ревматизм руки ломить — і живе коло сина-техніка. Живе в селищі імени Степана Разіна.

Селище простягнулося довгою вулицею великих жовтаво-білих добрих просторих домів. Тут ще мало зелені, ще деревця болісно перемагають невігоди ґрунту, ще борються з ворогом-нордом, але все одно ніхто не зважиться порівняти ці будинки з отими чорними хижками. Не можна ж справді порівнювати шовк із ликом і помаранчі з гірким перцем.

Ми підходимо асфальтовим шосе до селища. Дмитрій Петрович розповідає, що саме будеється он за тим

бараком, де саме стоятиме школа, кіно, клуб. Він простягає руку в бік темного пагорбка чи величезної могили, он там праворуч. З пагорбка чорним оком дивиться на нас щілина якоїсь печери і, тихо посміхаючись, Дмитрій Петрович бурмоче:

— Кажуть люди, ніби в цій печері переховувався Степан Тимофійович. Не знаю, чи правда цьому, бо скільки читав я про нього, то ніде напевне про це місце не сказано.

Ми заходимо до чистенької, з квітами на вікнах і на балконі, квартири, нам відчиняє Дмитрія Петровича невістка; старий нафтяр бере з полиці прості окуляри в сталевій оправі, розкриває мабуть улюблену книжку, легко й звично вишукує потрібні сторінки, стукає у відповідних місцях зігненим темним пальцем, і, мабуть не вперше, розповідає про барвисте, як перський килим, життя славного волзько-донського отамана.

— Так я собі думаю, що тільки року 1668 міг побувати отут Степан Тимофійович. Бо саме тоді наскочив з козаками на Дагестан і розгромив Дербентського султана. І того ж року був у Решті на переговорах з перським шахом, і там же підступно напали на нього персяни і вбили щось із 400 козаків. А минуло кілька тижнів і, припливши на стругах у Фарабат, Степан Тимофійович жорстоко помстився за Рештівський напад.

Дмитрій Петрович гортає сторінку за сторінкою й спиняється на улюблених місцях.

— Подумати: від Білого моря і аж до Озівського та Каспійського піднявся народ за Разіном, га?!

— Навіть у нас, на далекій Україні, заврушилися, Дмитрію Петровичу.

— А, правда, правда. Ось тут написано, що в Чугуєві, під Харковом, мало не повстав тамтешній полк. Діла були, діла!

Дмитрій Петрович щось згадує, посміхається і швидко знаходить потрібну сторінку.

— Ось тут. Це про весілля. Знаєте, мені аж дивно, що Разін отак глузував із церкви. „Для чого, каже, ве-

сілля неодмінно в церкві? Станьте в парі під деревом, навколо потанцюйте, — та й годі: повінчались“. Отак під вербою він не одного з своїх козаків одружив. Дивно. Дуже дивно. Голова був. А от ще мене цікавить, — чи справді він тую перську полонянку дочку отого... (Дмитрій Петрович зазирає в книжку) Менеди-хана, чи справді, кажу, у Волгу він її кинув?

— Це підтверджує голявдець Жан Стрюйс, що саме в ті роки побував в Азербайджані й Персії, в Московії і, навіть, в Індії, і книжку про свої дивні пригоди й мандри написав.

— А як скінчив! Як, говорю, Степан Тимофійович скінчив погано. Закатували отамана. А народу загинуло від боярської помсти, батечку мій, скільки. Отут написано, що понад 100.000 люду тільки без суду вбито. А скільком тисячам руки поодрубувано, а іншим пальці, це іншим язики вирвано, батогами катовано. Ех-хе-е!

Дмитрій Петрович стягає з носа окуляри, мружить очі й додає:

— Ну, чи був він саме тут, чи не був, — не знати. А що насіння разінське тут посіялося, то це неодмінно. Я в це вірю. Подумати: скільки лише я сам страйків тутешніх пам'ятаю, які маївки бували, які демонстрації, ого. Хоч би взяли 18 квітня 1903 року — це вам що, дрібничка?

Старий аж руками вимахує від спогадів і переконує мене, наче я збираюся щось заперечувати.

— Хоч вірте, хоч не вірте, а тисяч із десять було на цій маївці. А загальний страйк?! А потім ще й ще! А друкарня наша бакинська? „Ніна“¹, як вам це подобається?

Він сміється хитруватим смішечком.

— Розумієте: заховали „Ніночку“ так, що ніякий дідько відшукати не міг, закордонну машину поставили, понад мільйон примірників різної штуківини надруку-

---

¹ „Ніна“ — конспіративна назва знаменитої більшовицької підпільної друкарні в Баку.

вали, а це вам що?! Це, може скажете, погане насіння Степан Тимофійович посіяв?

Дмитрій Петрович відкидається на спинку стільця і, вкрай задоволений із своєї історичної паралелі, нестримно сміється тихим старечим сміхом.

Він має рацію, старий нафтяр. З Разногового насіння вирости непогані, буйні й веселі квіти.

ІСТОРІЯ ХАСАНА СИНА ДЖАНГІРОВОГО

Ні, ця часточка історії Персії не записана на пожовклих пергаментях Ібн-ал-Асіра чи Джемал-аддін-Ібн-ал-Факіха-ал-Халєбі, що ретельно вив'язали в своїх творах родовідні лінії великих халіфів і емірів. Не знайдете ви її також і в творах присяжних історіографів передостанньої шахської династії Каджарів, ані теперішньої династії Пехлеві.

І все таки саме те, що розповів мені про себе товариш Хасан, персіянин з-під Тавризу, а тепер скромний член спілки металістів у Баку, є невід'ємна частина історії великої Іранської держави.

... Було це може 17, а може й 18 років тому. В маленькому селищі за кілька годин верблюжачого ходу від Тавризу жив славний на цілу округу Зейнал-хан.

Він був дуже багатий, цей Зейнал-хан. І хоч у Теграні в розкішному палаці жив ще багатший і ще славніший цар царів великий шах, перед яким Зейнал-хан схиляв покірливо голову, а проте на своїх землях не визнавав хан Зейнал ніякої іншої влади, крім своєї. Цілими днями ганяв він з козаками з селища в селище, карав за невчасну сплату безперервних податків і відбирав найгарніших дівчат для своїх гаремів.

Тільки що ж можна було взяти з Хасанового батька, коли в нього не було навіть і десятка баранів, не те що

коней чи верблюдів. Не візьмеш же в нього отого ішачка, що виплевав його Джангір із малесенького, як курдючне ягнятко, віслючка. Не візьмеш і дівчатка, бо хоч і дуже гарнесенька вродилася Фатьма—Хасанова сестричка, алеж тільки четверту осінь бачила вона на світі. І все таки знайшов Зейнал, що взяти з Джангіра. Чув не раз хан від своїх нукерів, що надзвичайну силу має спокійний Хасанів батько. На власні очі бачили вони, як у розпалі суперечок біля чайхани підійшов Джангір до здорового ішака, обіперся лівою рукою в коліна, а правою р-раз, і підніс ішака вище голови своєї, аж той, бідний, ногами задригав.

За цей доказ батькової сили навіть мусів Юсуф-Хаджі заплатити п'ятох баранів. Бо всі бачили й чули, як ставив цих баранів Юсуф, сміючись в Джангіра й не вірячи в його силу.

Отож під'їхав хан до вбогого Джангірового подвір'я і кілька слів кинув.

— Будеш боротися у мене на весіллі! Сина Касума одружувати буду. З Джемалом, сином Хакім-хана, боротимешся!

Сказав ці слова хан, острогами коня торкнув і швидко від'їхав.

А Джангір з похиленою головою пішов до хати. О, скільки сліз виплакала Хасанова мати, Джангіра благаяючи, щоб пішов до хана, щоб випросився. Не дарма побивалася мати. Бо треба хоч раз бачити, що то значить перська боротьба, щоб зрозуміти жінчині сльози. Дозволяється в цій боротьбі жакливо викручувати руки й ноги, душити живіт і завдавати нестерпного болю, а часто й безнадійного каліцтва.

Але тільки хитав головою Джангір. Добре бо він знав свого хана, знав, що хіба зайвий раз неласки Зейналової напитає, якщо жінчиних порад послухається.

Того ж дня сталася дуже рідка подія — налетіли хмари й зливою полився дощ. І хоч давно вже того дощу чекали, і хоч ціла надія була на ті життєдайні краплини, хоч одразу наче відродилися інжирні, гранатові й перси-

кові дерева в малесенькому Джангіровому садочку, заклопотана ханським наказом мати не раділа разом з усіма й не відповідала, як завжди, довгою казкою на запитання маленького Хасана.

— Дощ падає від крил янгола Джебраїла.

Тільки всього й сказала мати Хасанові. Ще й рукою махнула — не до тебе зараз, дитино.

А потім ходила й примовляла, наче злих духів відганяючи:

— Бісм-Ілла-аррахмані-ар-рахімі!

Як на кладовище виряджали Джангіра з дому. Знали дуже добре, що, хоч він поборе, хоч його переможуть, — однаково бідою кінчиться.

Чи Хакім-ханів син помститься, чи Зейнал-хан серце своє на Джангірі зганятиме.

Не був маленький Хасан на знаменитому весіллі, не бачив ні велетенських тарелів з пловом, з бозбашем, з кюфтою, ні цілих засмажених баранів, ні жбанів з горіховим варенням і дошабом, ні цілих пагорбів халви і всякої садовини. Тільки чув про все від інших хлопців. Вирвався він із дому тоді, коли найцікавіший момент свята — боротьба приходила до кінця.

Добре боровся Джемал, син Хакім-ханів. Усіх сил докладав, щоб побороти якогось там Джангіра, і обидва хани не раз нервово підскокували з м'яких мутак і, стримуючись, трохи не ламали в руках чубуки. Джангір спокійно відбивався, сам майже не нападаючи.

Але один із Джемалових ударів таки розпалив його гнів. Вичекавши напружено того моменту, коли Джемал повернувся до нього трохи боком, Джангір блискавично схопив його в обійми і так стиснув, що ханському синові аж очі витріщилися. А потім підняв його в повітря, на землю кинув і всією вагою своєю на противника навалився.

Боротьба закінчилася. Страшним оком зиркнув на Джангіра Хакім-хан і поміг синові підвестися. Не прощаючися, скочили вони на коней, плюнули в бік Джангіра й вихорем винеслися з Зейналової садиби.

А Зейнал-хан з великої радості навіть слова не міг вимовити. Тільки на нукерів гукнув, збігали вони на стайню і привели звідти доброго білого коня.

— На! — сказав хан. — Бери коня за свою перемогу. Працюй цим конем краще, щоб податки за тобою не залежувались!

Сказав хан, посміхнувся задоволено й пішов до гостей весілля кінчати.

А Джангірові відтоді життя немиле почалося. Знав дуже добре, що Джемал не забуде, не простить образи.

Три рази щастило Джангірові. Одного разу вночі вчасно почув і дубцем од якихось нападників одбився. Другого й третього разу білий кінь його врятував — із поля виніс.

А четвертого разу шість куль всадив Джемал у Джангірові груди, а сьомою білого коня звалив.

Принесли Джангірове тіло з поля сусіди. Перед хатою поклали. Вибігла Хасанова мати, дико зойкнула, на рівному місці спіткнулася й мертвою на чоловікове тіло впала...

З сірих безбарвних степів Мугані, від Сураханів і Сабунчі, а особливо від Каспія, проскочивши над островом Наргіном, що темним здоровезним чуреком лежить на бурих хвилях, вийнувши крилами над Дівочою вежею, затягає місто вересневий азербайджанський присмерк. Праворуч і ліворуч, вперед і назад стоять — пишаються дисциплінованістю архітектурних ліній білі й рожеві будинки Арменікенту.

Вздовж будинків, відступивши на кілька асфальтованих кроків, шикуються лави молодих тополистих кипарисів, акацій, платанів, мімоз і ще багатьох різноназвних дерев і кущів. На балконах і вікнах, за відкритими дверима і крізь мережані завіси подекуди вже освітлених квартир видніються маленькі, більші і справді велетенські квіти, квіти, квіти. Баку надто стомилося за зеленню. Де тільки можливо, найменший клопоть піско-

витого ґрунту хоче Баку прикрасити рослиною — надійнішим своїм спільником у боротьбі проти хазрі — північного вітру, проти огидно-солодкої трутизни нафтових газів.

Товариш Хасан сидить біля мене на бульварній лавці, ми реєструємо очима нові й нові вогники вечірнього Арменікенту, нового, цілковито-нового міста, що виросло волею радянської влади на місці зруйнованого в недавніх міжнаціональних різанинах вірменського передмістя.

— Було мені тоді щось чотирнадцять літ, — розповідає далі Хасан. — Запекла війна виникла між обидвома ханами після батькової смерті. За яких три тижні спалили Хакім-ханові палії дощенту нашу хатину — ледве ми, діти, врятувалися. От тоді й вирішив я пристати до Мухтара. Забрав у нього хан молоденьку дружину. З першої ж весільної ночі забрав. І вирішив Мухтар до Баку тікати. А я до нього пристав. Багато лиха ще й у дорозі перетерпів, голодним собакою по Баку вештався, аж поки не закріпилася тут наша влада.

— Яка влада, Хасане?

— Наша влада — радянська! Почав я на промислах робити, кваліфікації набув, одружився, — жінка в мене з Дагестану, — а як взялися Арменікент відбудовувати, і я тут сили приклав. А тепер он у тім будинку на розі квартиру мені дали. Он-он якраз лампки засвітилися. Добра квартира — дві кімнати, кухня, на балконі в мене квіти — дивіться, то донька моя поливає їх...

Ні, не знайдете ви цього епізоду перської й азербайджанської історії не тільки в творах Ібн-ал-Асіра, чи Ібн-Хаукаль-Абулкасіма, чи посла Венеціанської республіки Амброджіо Контаріні, що написав книжку про „Подорож до великого пана царя Персії Усум-Хасана“, але і в найостанніших писаннях найновіших перських істориків. І все таки в дощенту зруйнованому, а тепер за радянської влади відбудованому бакинському передмісті Арменікенті живе колищній ханів підданець, жалюгідний сирота і нещасний втікач, а тепер повноправний

громадянин радянської республіки товариш Хасан син Джангірів.

І хіба треба вам ще іншої історії?

Баку, вересень 1931 р.

КАПІТАНИ ПОВІТРЯНИХ МОРІВ

— Ми тільки візники, повітряні візники й нічого більше!
Так скромно, аж надто скромно рекомендують іноді себе пілоти цивільної авіації.

Ні, це не візники. Не ті уславлені в літературі візники, що з ними побалакати в дорозі перед лицем читача так любили й люблять письменники. З пілотами не можна в дорозі балакати, хоч би через те, що всеодно вони вас, а ви їх за грюкотом мотора не почувете. І не ті українські балагули, що з подиву гідною винахідливістю на шестимісцевому „екіпажі“ умудряються посадити й везти чотирнадцять, а то й шістнадцять пасажирів, „не рахуючи, як сказано в біблій, жінок, дітей“ та цілого базару валізок, кошуків, лантухів, корит, виварок і т. п. Бо пілот і сам не вилетить, та його й не випустять зі станції, з перевантаженням навіть у декілька кіло.

І, — коли треба вже з кимнебудь порівнювати, — то скоріше нагадують вони капітанів невеличких кораблів, отих капітанів малого й великого каботажу, що в романах і повістях розповідають, смокчучи люльки, про нечувані свої пригоди. Тільки одразу ж попередження: — ніякої люльки й жодної цигарки! Викиньте їх скоріше з уяви і з кишені, щоб бува не закортіло запалити. Бо інакше вас навіть і оддалік не підпустять до повітряної машини.

Отож, капітани. Капітани повітряних морів. Коли хочете, — повітряно-морські вовки. Вони, також як і на морі, не „вилітають“, як сказали б ми з вами, з Харкова на Ростов, але „виходять“. Вони дуже часто, мабуть частіше за водяних капітанів, мають діло з компасом.

Пасажирів і вантаж вони „беруть на борт“ свого корабля, а поруч них сидить борт-механік. І вони завжди воюють з вітром і туманами. В цьому останньому в них найбільше спільного не з пароплавними капітанами, а якраз із отими жюль-вернівськими парусними шкіперами, що були за панібрата з норд-остами, зюйд-вестами, муссонами і тримунтанами.

Вони майже всі „легковажні“, — ще кілька років тому вага пілота мала помітне значення, — з точними рухами, з гострими очима, що звикли вдивлятися на кільканадцять кілометрів перед себе й розпізнавати потрібні орієнтири на затягненій ранішніми туманцями землі. Вони поважні, як люди, що вміють добре попрацювати. І розважні, як і належить штурманам, що від кожного їхнього руху залежить доля кораблів.

Я розповім вам про одного з них, про червонопрапорного т. Затикіна.

Ні, не так.

Лише про один рейс цього повітряного капітана.

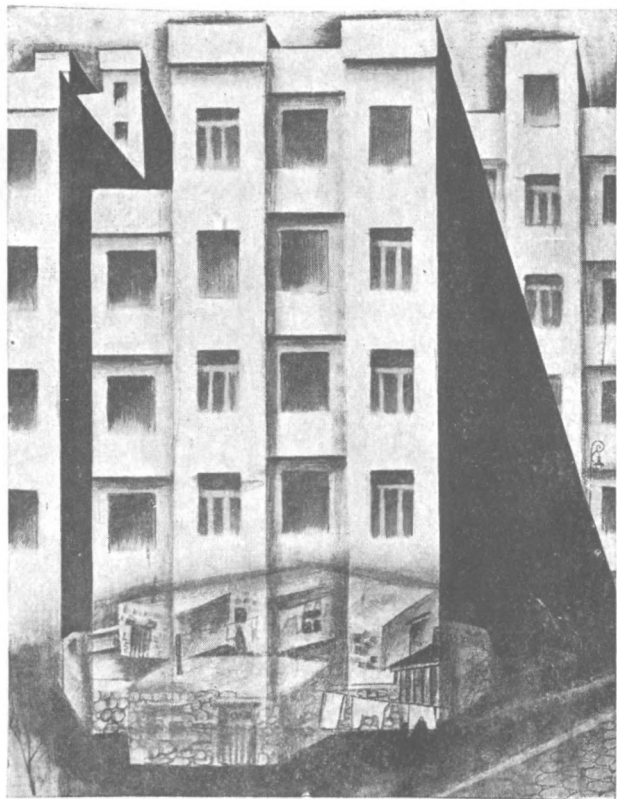
... Тридцять дев'ять літ повною жменею дає калмицький бог своєму народові. Тридцять дев'ять літ і верблюдиці, і кобили, і вівці народжують прекрасних верблюжат, лошаків і ягнят. Тридцять дев'ять літ досхочу можна пити молоко і кумис, їсти сир і збирати вовну. Тридцять дев'ять років на безмежних степах Прикаспія сотисячні табуни коней і верблюдів, незліченні отари овець знаходять поживний харч літом і зимою.

Але приходиться сороковий рік, і калмицький бог згадує за самого себе.

На сороковий рік перестає бог давати й вимагає від своїх вірних податку.

Він посилає, цей добрий, тільки зголоднілий, калмицький бог на степи своїх баскаків — дзуд. І дзуд забирає для бога десятки тисяч кінських, верблюжачих і сотні тисяч овечих трупів.

Так говорять учені лами. Так пояснюють вони стихійне лихо калмицьких степів, що нападає за особливо лютої зими, коли єдине багатство країни — худоба не може

з-під льодової шкуринки добути собі харчу й сотнями тисяч трупів вистелює кочові шляхи. Лами наказують молитися і ведуть посередницькі переговори з богом. За посередництво ж треба платити. А втім, ламам треба завжди платити: в добрі роки за те, що вони допомагають дякувати богові, в дзуд-роки за те, що умовляють бога зменшити свої апетити.

Командирував калмицький бог свого посланця — дзуд і зимою 1930/31 року. Щоправда, це був не сороковий рік, а щось тільки тридцять четвертий чи тридцять п'ятий. „Але якщо калмики стільки років терплять у себе безбожну радянську владу, хай не ображаються, що в бога увірвався терпець раніше призначеного строку“.

Так говорили вчені лами, мандруючи в побожних справах від одного худука (криниці) до другого, від Астрахані аж до Елісти, радянської столиці Калмикії.

„Нема нічого дивного, що гнівається бог, — притакували багатії,—коли радянська влада доходить уже таких злочинів, як оце той, що вона вчинила з нами“.

Ніде правди діти, радянська влада минулого року таки скривдила багатіїв. Вона дозволила бідним калмикам, що все життя доглядали тисячні табуни й отари, належні багатіям, мавши за це тільки злиденний харч і право без кінця дякувати добрим хазяям, вона, ця демонська влада, дозволила одібрати худобу в багатіїв і заснувати свої бідняцькі колективні господарства.

— Ось ви довідаєтеся, прокляті віроодступники, кого любить калмицький бог! Ви забрали в нас худобу, але бог покарає вас дзудом. Він одбере у вас худобу, і ви поздыхаєте, як обповний кінь на дорозі. Бо вже не буде багатіїв, що могли б вам допомогти!

Так говорили взимку 1930 року вчені лами й мудрі та поважні калмицькі багатії.

І слова ламські почали справджуватися. Люті морози гасали степами Калмикії, в снігах гинула знеможена худоба. 60.000 верблюдів, понад 100.000 коней, кілька сот тисяч великої рогатої худоби і незліченні отари овець переходили з місця на місце, шукаючи захисту й поживи.

І невідомо було, де вони є і скільки в кожному місці.

Величезні валки з пашею рушила радянська влада від Кубані й Сталінграду, від Дагестану і з-над Маничу. Але де і як, у мороз і вітер, шукати розгублені отари? Може вони збилися ближче до Каспія, може втекли в напрямі до Ставрополя. Куди везти більше, куди менше? А що, коли в одне місце зйдуться всі валки допомоги, а саме там, де вона найбільше потрібна, худоба гинутиме з голоду?

Саме в ці дні пілот харківського аеропорту Затикін одержав наказа приготуватися до польоту. Він був швидко готовий, пілот Затикін, бо капітани завжди повинні бути готові.

І хоч погода була така, що виходити з порту забороняється, і хоч вітер надривно завивав між елеронами і чимсь дзвенів у шассі, К-4 під керівництвом Затикіна, вкрай навантажений про всякий випадок запасними частинами, важко одірвався від снігу харківського аеропорту і взяв курс на південь.

На землі шаліла шарга, мороз і вітер злостилися на зухвалих людей, що зважилися загвинтити свого срібного птаха в таке напружене повітря. Тримаючись частково за компасом, частково річищем Дінця, Затикін довів машину до Ростова. Далі летіти того ж дня йому категорично заборонили. Але другого дня Затикін все таки вийшов, узявши курс на Елісту.

В Елісті не було пристосованого злітального майданчика, засипана снігом земля зрадливо ховала убійчі для аеро ями, канави та яруги, бракувало навіть десятиверстної мапи: — умови майже арктичного польоту.

Але думати про майданчик й вигоди не було часу. В степах невідомо де гинули тисячі худоби, коло худоби замерзали люди, зривалися пляни м'ясо й вовнозаготівель. Мова йшла про мільйонні збитки.

Та найголовнішим збитком була б перемога калмицького бога. Перемога лам і розкуркулених багатіїв. Перемога ця віщувала безліч труднощів у боротьбі проти дикунства, забобонів і одвічної темряви. Калмицького

бога треба було здолати за всяку ціну. З зажерливих зубів його треба було вирвати мільйонну здобич. А за одним заходом треба було виламати богові зуби, назавжди підірвати віру в його непереможність.

Словом, треба було летіти негайно. І пілот Затикін полетів негайно. Він мало не проминув маленьку непомітну з повітря Елісту — тільки димар, єдиний димар елістанської цегельні, спинив його зір, і К-4, навмання вибравши „аеродром“, сів на сніг калмицької столиці.

Звідси, з цієї „бази“, К-4 дев'ять разів облітав усі загрожені дзудом калмицькі райони. Чудесним рятівником з'являвся К-4 на небі Калмикії, збираючи відомості, нав'язуючи зв'язки столиці з загубленими табунами й отарами, перекидаючи ліки й негайну кореспонденцію.

Бувало таке, що кореспонденцію доводилося брати, не сідаючи на землю, просто з повітря, бо поверхня була вже надто непридатна. Тоді летіли вниз указівки, як між двома кілками повісити на мотузку лантушок із кореспонденцією, і спушена на довгій шворці „кошка“ „на лету“ чіпляла лантушок і підтягувала важливі відомості на аероплян.

Калмики, ці споконвічні пастухи, не тільки не лякалися нечуваної машини, але дуже швидко зрозуміли, що саме потрібне для успішної її роботи. Уже під час другого прильоту вони вміли подати сигнала й навіть сяк-так підготувати злітальні майданчики.

Тільки там, де встигли попрацювати лами, тільки там ворожим здивуванням зустрічали білого птаха. В селищі Другі Ульдичини біля річки Харасухи всі жінки повтікали кевідомо куди, зачувши грюкіт мотора. І три дні умовлянь своїх же чоловіків потрібно було, щоб жінки зважилися повернутися додому, забувши про зловісні ламські віщування.

Ламам взагалі не пощастило. Вони не чекали — їх приголомшила несподівана допомога з неба.

Калмицький бог не одержав позачергового податку на тридцять четвертий рік. Бо за керівництвом повітря-

ної розвідки паша потрапила туди, куди треба. І вже напевне не одержить калмицький бог податку ніколи. Бо поламано йому зуби, бо перший-ліпший калмицький піонер може тепер сказати ламам і залишкам багатіївських прихильників, що брехали вони, віщуючи божу кару, брешуть, мабуть, і в усьому іншому.

А повітряний капітан Затикін, примружуючи очі, може поглянути на К-4, машину, що чесно носила його над калмицькими снігами, і промовити задоволено, як штурман, закоханий у свою шхуну.

— Аж там, сідаючи й злітаючи на абсолютно невідомих і часто небезпечних місцях, я зрозумів, що то за геройська машина наш К-4!

Повітряний капітан говорить про героїство своєї машини. Хай читачі скажуть про героїство самого капітана.

ЦЕРКВА ПЕРЕД ПРОПЕЛЕРОМ

... Капітан Біль Джексон, смакуючи незмінну люльку, підійшов до румпеля, скося подивився на компас і пронизливим оком старого морського вовка оглянув горизонт. На зюйд-зюйд-весті він побачив ледве помітну хмарку. Біль Джексон перекинув люльку в лівий кут рота й процідив, ні до кого зокрема не звертаючись:

— Трохи потанцюємо! Буде закуска!

Запала прикра мовчанка, а юнга Джоні навіть зблід— всі бо зрозуміли, що коли сам капітан Біль Джексон каже „потанцюємо“, передбачається щонайменше гураган...

У Жюль Верна, Майн-Ріда, Жаколіо чи навіть Джека Лондона в десятках варіантів прочитали ви таке оповідання про незвичайно пронизливі капітанові очі, що вміють побачити далекі зародки бурі.

Пронизливі очі Білів Джексонів нічогосінько не дадуть повітряному капітанові. І скільки б старий, з сімнадцятилітнім стажем, повітряний вовк товариш Рябченко не вдивлявся в горизонт Миколаївського аеродрому, він не побачив би того, що повинно було скоїтися в атмосфері лише за годину. Не побачив би тому, що година польоту це значить, принаймні, сто п'ятдесят кілометрів.

Він, літун Рябченко, і не вдивлявся в той Миколаївський горизонт. Бо він знав, що „погода“ повинна бути у нього в кишені й тільки з такою кишеньковою „погодом“ рекомендується виходити з аеропорту.

Адже в авіяції дещо значить стан погоди в місці вильоту, але найбільше важить тільки погода того місця, куди ти намірився прилетіти.

„Погода“ ця міститься на звичайному телеграфному бланкові метеорологічного зведення.

Ми не дочекалися від телеграфу тої кишенькової „погоди“. Звірившись на спосіб Біля Джексона, оглянули безхмарне небо й пурхнули в синю блакить, як веселий безтурботний жайворонок. Ми знову побачили прекрасну живу мапу Буга та Інгула, закутані в дим заводи „Марті“, сіру коробку миколаївського елеваторадитячі кораблики океанських пароплавів, що безперервно ковтали експортну руду, і, ставши на курс, почали загвинчуватися в атмосферу, в напрямі на Кривий Ріг. Так минуло хвилин двадцять, чи інакше кажучи, кілометрів із п'ятдесят. А тоді з підступністю досвідчених єзуїтів підкотилися до нас перші туманці. Вони були дуже принадні, ці перші маленькі біляві клоччя. Наче якийсь безгосподарний аптекар почав витрачати дефіцитну вату на те, щоб кидати її шматками на вітер.

Потім аптекаря схопили за руку, вата кінчилася й ми зідхнули вільніше. Марно. Це були перші кавалерійські роз'їзди тої хмарної армії, що насувалася на нас з усіх боків. Раптом на склі кабінних вікон попливли перші краплини. Вони пливли, ці негайно розчавлені краплини, не так, як на грішній землі, де, підпадаючи

силі земного тяжіння, вони поважно летять вниз. Краплини, розбившись на дрібненькі і тремтливі, як живе срібло, кульки повзли горизонтально, пропадаючи десь позаду за хвостом літака.

Під нами було вже суцільне сніжно-ватяне море й ми пливли над ним, спритно лявіруючи між темносиніми стінами дощів, інколи приймаючи їх удари, вириваючись і знову йдучи вперед, щоб обминути нові водянні стіни.

Нормально тремтіли на своїх показниках стрілки манометрів, стрибали цифри оборотів, тиснення газу й олії не виходило з призначених меж. Словом, мотор працював бездоганно. Але що, коли все таки він почне „чхати“? Що, коли зливі таки пощастить загнати свої патьоки в якісь відповідальні моторові частини? Де ми сядемо? Що саме під отою зрадливою ватяною ковдрою, що повзе й кудлатиться, плутаючись у самих літакових колесах?

Швидкість 160 кілометрів. Висота 600 метрів. Проходимо одну за одною водяну стіну. Горизонт темний. Де ми? На курсі. Це Рябченко і Родіонов (борт-механік) знають прекрасно, бо компасна стрілка стоїть на місці, як нарисована. Але де саме? І це з невеличкою помилкою (від зустрічного вітру й окремих обхідних маневрів) можна показати на мапі. Тільки яка з цього користь, коли нема найменшої певности, що саме під тобою: стерня чи ліс, яруги чи хатки? Може повернути назад під блакитне небо Миколаєва? Нема рації. Адже вітер зустрічний і над Миколаєвом те саме, що й тут.

Словом, треба йти далі.

Швидкість 170. Висота 700. Може побачимо якусь дірку в ватяній ковдрі? Нічогосінько. Судільна біла поверхня. А втім, он там щось чорніється.

Р-р-раз! Швидкість 160, 150, 140... Висота 600 500, 400, 300...

Ми під ватяною ковдрою. Крізь сітку дощу манячать якісь хатки. Газ виключений. Знесилений гвинт метляється над кукурудзяним полем.

Земля. Стерня. Кукурудза. Дош, дош.

Шр-ш-шр! Колеса вітаються з кукурудзяними вершками.

Гоп! Діткнулися землі й підскочили від якогось непомітного ярочка!

Літак несеться, як сполоханий кінь. Хатки, хатки, тини, паркани. Ближче, ближче. Невже не спинимося?

— Л-ліво, дер-р-ржи! — кричить Родіонов, що висунувся наверх і може роздивитись краще за Рябченка.

Шр—шр—р—р—р! креслить мокру траву бретналь (хвостова п'ятка під стабілізатором).

Стоп!

За кілька кроків на перешкоді перед пропелером стоїть церква.

Вона завжди на перешкоді, ця гостроверха хрещата штуковина.

На перешкоді всьому новому, всьому, що приходить від математики й лябораторії, від допитливої людської думки, від точних вимірників науки.

Ще кілька секунд і грудьми інквізитора вона розбила б маленького нашого птаха.

Але для цього треба, щоб здригнулася рука в Рябченка. От диваки: як же вона може здригнутися в повітряного капітана, коли вона не повинна, не повинна здригатися.

Капітан виймає з вуха ватяну затичку, обертається до нас і посміхається. Як завжди. Коли хочете, посміхається так, як посміхався б Біль Джексон, зманеврувавши своєю шхуною крізь зрадливі рифи в тиху й спокійну бухту.

... Коли б хотіли ми продовжувати нарис про змушену посадку в дорозі з Миколаєва до Кривого Рогу в попередньому напівромантичному й авантурному тоні, нам треба було б порівняти звичайне радянське село, де несподівано ми опинилися, з якимсь забутим селищем, вирослим на давніх коралових рифах у групі Сандвічевих островів. Для такого порівняння були, між іншим, підходящі умови.

Наприклад:

Капітан нашого корабля Рябченко висунув голову з пілотської кабінки й звернувся до кількох постатей, що виникли з сірої сітки дощу і на поважній віддалі від літака стояли, з головою накрившись ряднами, пальтами, ковдрами та веретами.

— Яке село? — спитав Рябченко.

— Дрендельове! Дрендельове!—почулися голоси губльців. Капітан швидко пірнув у кабінку і втопив очі в мапі, шукаючи на курсі до Кривого Рогу село Дренделе.

— Дрендельове! Дрендельове!—бурмотіли він і Родіонов, водячи пальцями по бісеринках дрібних написів.

— А, чорт! Нема,— обурився Родіонов.— Куди до дідька ми залетіли?

— Дрендельове! Дрендельове!—повторювали й ми, пасажери, шукаючи в пам'яті хоч якихось натяків на загадкову місцевість.

— Дрендель, — майнула туманна згадка.— Здається, це був не то генерал, не то ще якийсь „шишка“ в почоті Миколи II? Ну, ясно! Звідки б інакше взялася така беззмістовна назва.

Поставлений на „генерал Дрендель“ радіо-варіометр пам'яті почав давати відповідну „хвилю“.

... Родовий маєток Дрендельнів, зруйнований у клясовій помсті. Столітній парк, легенди, колгоспні ясла в рештках панських будівель, старий дід, що пам'ятає самодура-пана...

Словом, хотівши політати в романтичних туманях, ми могли б продовжувати в тому ж дусі доскочу. Та, вчасно згадавши про небезпеку туманців, надто в авіації, ми крутим віражем тікаємо в ясні повітряні простори.

Загадка з Дрендельовим швидко розплутана. Це, виявляється, давно вже знайдене на мапі Кренделе. Історія не зберегла імени того русотяпа-чиновника, що дав українському селу отаку цукерково-ідіотську назву. Нема нічого дивного, що українська людність по-

своєму принамурило—зукраїнізувала дурну назву. Зукраїнізувала, звісно, не так, як зробили б наші канцеляристи, що, заглянувши до словника й знайшовши проти російського „крендель“—українське „калачик“, живосилом переперли б назву на якесь „Калачикове“, „Паляниччине“, „Пундикове“, чи „Франзольне“. Селянське вухо почуло в незрозумілому „Кренделеві“ тільки смішне деренчання й обернуло його на Дрендельове.

Та нас більше цікавить, що почуло це теперішнє селянське вухо в грюкоті аеропляного мотора. Читачі можуть нам повірити, бо це справжнісінька правда: в селі, де ніхто з кількох сотень люду, що збігся не то з Кренделевого, але й з усіх шістьох сусідніх сел, не бачив зблизька аеропляна, та ще великого пасажирського, перші запитання були такі:

— А скільки ж у йому циліндрів?

— Чому це не видко радіатора?

— Чи треба за корбу крутити, чи може як інакше?

Бо теперішнє українське село — це передусім тракторизоване село. І такі, начебто незрозумілі, закордонні терміни, як магнето, радіатор чи карбюратор — вже не тільки „ходять нарівні“ з штельвагою, обротьюкою чи віжками, а й настирливо випирають їх із побуту.

О, великий революціонере тракторе! — думалося перед цими людьми, що зовсім недавно мали одною з головних своїх назов слово „парафіяни“. — Вони були парафіянами, темними рабами оцієї гостроверхої церкви. Та на поклик і під керівництвом радянської влади прийшов і ти, тракторе. Ти переорав віковічні межі, на яких невидимо висіли вивіски з страшним „табу“¹ приватної власности, — і люди побачили, що нема нічого непереборного. Що все добре чи погане не від оцієї хрещатої потвори — церкви, лише від власної сили чи безсилля.

І не дивно, що Джон Меткаф, завзятий консерватор і капіталіст, побувавши в СРСР, змушений був оце недавно сказати:

---

¹ „Табу“—свята заборона в дикунів.

„Мені доводилося бачити радянських робітників, що знайомилися з новою, шойно одержаною закордонною машиною. Вони з таким інтересом і радістю зустрічали її і встановлювали, що одразу видно було—це свідомі хазяї свого виробництва. Таке ж вражіння справила на мене зустріч нового трактора в радянському селі“.

Він мав рацію, цей Джон Меткаф. Свідомі хазяї дивилися на нашого срібного птаха й розпитували про повітряну машину. Вони не шукали „боженьки“ в цьому чуді й не згадували про каверзи чортівні. Знайомі з трактором і комбайном, вони „з радістю і інтересом“ споглядали „трактора“, що вміє кряти ріллю небес, і без найменшого остраху висловлювали згоду „хоч би й зараз політати“. Висловлювали не тільки молоді — хлопці та дівчата, але й тітка Настя в підтикавій на дощ спідниці, і Марія з малим хлопцем на руках, і бабка Петриха, що покинула кришити закришку до борщу і отак із ножем та шматком буряка в руці вибігла з ближчої хати.

.....

Давно припинився дощ, вітер дошматовує останні хмарки, і невгамонний Родіонов стягає чохла з гвинта мотора, негайно організовує з десятка сільвиконавців, яких привів моторний голова сільради, цілу бригаду, що допоможе нам повернути літака в поле—там бо ми зможемо „розгорнутися“. Рябченко вже повернувся з огляду нашого випадкового аеродрому й наказує поставити машину паралельно до шляху. Секретар „Комуніста“ тов. Жамойда в ролі портового механіка помагає Родіонову засмоктувати мотор.

— Дз-з-зі роем комарів дзижчить, вривається в мотор стиснене в баллоні повітря, і під радісні вигуки присутніх, харкнувши димом і полум'ям, починає грюкливо тремтіти наш вірний мотор М-15.

Грюкіт більшає, машина зривається з місця і, коливаючись, як гуска, повзе туди в порожнє поле. Ми ледве встигаємо за нею по мокрій траві. Впрягаємося до

хвоста, щоб знову поставити літака проти вітру й проти залишеного, он там коло церкви, натовпу. Нарешті все Родіонов задоволено натягає шкіряний шолом, Рябченко востаннє перевіряє штурвал.

Повний газ. Мотор несамовито здригається, захлинаючись у грюкоті, К-5 біжить у напрямі на церкву. Ближче, ближче. Ми все ще на землі. Здається, вона не відпускає. Здається, хоче вона поглянути, як це ми поборемося з церквою.

Але хвіст уже в повітрі. Р-р-раз! Колеса завмирають у своєму русі—під нами пропливають сотні людських голів і похмуро проводжає сліпим поглядом вікон переможена церква.

Набираємо висоту. Далеко лишилося Кренделеве—Дрендельове. Під нами села, села, села. Усі начебто рівні, однакові, такі як завжди села. Пригадується давня анекдота — про те, що з висоти пташиного льоту навіть пишного губернатора не можна відрізнити від скромного колезького реєстратора.

Ні, можна відрізнити. Ще більше: не можна не відрізнити оці сильосні вежі радгоспів, оці величезні колгоспні скирти, оці отари тракторів на дворищах МТС, не можна дорівняти їх до того давнього колишнього села.

Ясно помітними центрами, куди сходяться всі дороги, рясніють ці форпости соціалізму на живій зеленій мапі, що на кур'єрському конвеєрі біжить-розкручується під нами.

Харків, серпень 1931 р.

АЕРОПЛЯН — СЛОВО ГРЕЦЬКЕ...

У 2-а томі відомого „Энциклопедического словаря“ Брокгауза і Ефрона, в 2-а томі, що містить найдокладніші — на 1¹/₂ сторівки дрібного шрифту — петиту відомості про мітичного героя напівбога Ахіллеса і на

цілих 12 (дванадцять) сторінок інформацію про монастир І Афонської гори, в цьому самому 2-а томі, що видрукуваний порівняно недавно—1891 року—аероплянові з усіма поясненнями про нього приділено тільки 9 (дев'ять) слів. Ось вони, ці слова повнотою:

„Аероплан (греч.) — воздушный змей, употребляемый обыкновенно для метеорологических наблюдений“.

Крапка. Це все, що сорок років тому наука могла розповісти про аероплян, про механічного птаха, сьогодні відомого не тільки трирічній дитині, що бавиться іграшкою—монопляном, не тільки всім так званім цивілізованим народам Старого й Нового світів, але й кафрам, і бечуанам, і сомалі, і данакільцям, бедуїнам і рифам, бірманцям і манджурам, формозцям і малайцям, словом, усім тим, що на власній шкірі спробували силу і значення повітряної машини, озброєної кулеметами й бомбами колонізаторів.

1891 року для найкваліфікованішої науки, для її екстракту—найповнішої, як на той час, „Енциклопедії“,—аероплян це було грецьке слово для визначення особливого повітряного змія.

Минуло тільки п'ять років і геніяльний Лілієнталь зробив свій перший планерний польот, а ще за 7—8 років на цілий світ прогреміли ймення братів Орвіля і Вільбура Райтів, що перші збудували справжнього моторного аеропляна. Минуло з 1891 тридцять п'ять років, і 4 том „Большой Советской Энциклопедии“ змушений був приділити для пояснення слова „аероплан“ 7 великих, дрібновидрукованих сторінок. І це тільки тому, що в інших томах на пояснення інших слів, народжених від аеропляна, віддано ще понад 30 (тридцять) сторінок.

9 слів і 37 сторінок.

На 37 сторінках „БСЭ“ нема вже й згадки про отого „повітряного змія“, а натомість є сила силенна найостанніших відомостей про авіомотори й авіонавігацію, про аеродром і авіореєстри, про десятки й сотні систем аеропляна й про тисячі „перших хоробрих“, що головою

наклали за одвічне людське прагнення навчитися плавати в повітряних океанах.

Але і на 37 з гаком сторінках нема ще тих рядків, які вже неодмінно будуть в УРЕ—„Українській Радянській Енциклопедії“ і які змусять до 37 сторінок додати ще який десяток чи півтора. Додати про знаменитий Ліндберґів переліт через Атлантичний океан 1927 року, про „Страну советов“, що за 136 годин перелетіла з Москви до Нью-Йорку, про 12-моторовий „ДО—Х“, що 1930 року підніс у повітря до 180 чоловіка, про казкові арктичні польоти дирижабля „LZ—127“, про те, що на терені СРСР вже кілька років працюють постійні поштово-пасажирські авіолінії і деякі з них простягаються на кілька тисяч кілометрів, про героїчний навколосвітній рейд Поста і Геті, про боротьбу з сараною з аеропляна і про льодову розвідку з повітряних шхун „Комсеверпуті“, про кубанські рижові плянтації, засіяні з повітря, і про овальнокрилий український літак К5, про повітряний „фордик“—„Сталь 2“, Вертолет „Каскр 2“, що може злітати й сідати мало не з вагонного даху, про велетня АНТ—14 і вже другу всесоюзну конференцію робітників сільськогосподарської авіації, що відбулася оце недавно; про дивовижні наслідки статосферного польоту професора Пікара і перші ракетні аеропляни, нарешті, про безліч тих новин, що надходять сьогодні, і надійдуть завтра і післязавтра, затьмарюючи блискучими новими успіхами всі найблискучіші попередні.

... Я бачив перші польоти чудака Уточкіна і С. Єфімова, спостерігав, як щонайменше п'ятдесят тисяч петербуржан прийшли 1913 року дивитися „мертві петлі“ Пегу — хоч першу „мертву петлю“ зробив і не Пегу, а скромний київський авіатор Нестеров,— я пам'ятаю одверті глузливі карикатури П'єро в дореволюційному „Огоньке“ на першого невдалого повітроплавця! полковника Кованька, пригадую й перші спроби талановитого Сікорського, — я з застиглим серцем стежив за віражами чорнохрещатих німецьких „Тавбе“, що кидали

над безконечними смугами російських фронтів жадні свої стріли і бомби, бачив одважних командирів-більшовиків, що на „летючих гробах“ уміли завдавати перцю денікінським і петлюрівським арміям,—і, піддавшись тисячним натовпам, ходив на лани під Кам'янець-Подільським, куди спускався, проскочивши кілька фронтів, велетенський, як на ті часи, „Юнкерс“, щоб вивантажити єдину матеріальну „базу“ петлюрівсько-директоріанського уряду—кілька пудів, видрукованих в Ляйпцігу, паперових „гривень“...

А сьогодні з вікна своєї харківської квартири я щодня спостерігаю карколомні штопори, мертві петлі й всякі інші фігури майстрів вищого пілотажу, і тисячі людей ходять вниз, навіть оком не скинувши на дивні колись повітряні вправи; сьогодні я можу взяти квиток на повітряну прогулянку до Ташкенту і Усть—Цільми, до Тифлісу й Сталінабаду, до Алдану й Александровську—на Сахаліні, до Одеси й до загубленої в калмицьких степах Елісти; сьогодні на аеродромі нема пасажирських машин з меншою ніж на 5 чоловіка місткістю, і сьогодні в маленькому буфетику харківського аеродрому ви щодня на сніданку побачите людей, які ранішній чай пили в Армавірі чи Москві, а обідатимуть у Дніпропетровському, Одесі, Ростові чи П'ятигорську. Це сьогодні. А завтра...

Безнастанна допитливість людського розуму в непереможному прагненні завоювати природу підкорить собі безкраї повітряні простори.

Підкорить з вашою, товариші повітряні капітани, допомогою.

І розумною сміливістю віражу,
і винахідливістю думки,
і твердістю штурвала,
і безперебійним стуком мотора,
і вічним прагненням вперед і вище

напишете ви нові, незнані ще, сторінки в радянських енциклопедіях.

Харків, грудень 1931 р.

З М І С Т.

	Стор.
1. Вони не сміялися першого квітня	3
2. Берег чорних криниць	6
3. Нафталан та інші несподіванки	14
4. Ліси півострова 'Окесра	18
5. Одинадцять спадкоємців і один арбаджі	20
6. Кінець релігії Канчапагара з Рамадіту	24
7. Бадкубе—удар вітру	28
8. Льотерія і плян	31
9. Він чесно платить „за квартиру“	35
10. Насіння отамана Степана Разіна	38
11. Історія Хасана сина Джангірового	42
12. Капітани повітряних морів	47
13. Церква перед пропелером	52
14. Аероплян — слово грецьке	59